

ਧਰਮ

(ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲਈ)

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਗਰ, ਮੋਹਾਲੀ

ਵਿਸ਼ਾ ਸੂਚੀ

	ਭਾਗ ਓ : (ਇਤਿਹਾਸਕ)	ਪੰਨਾ ਨੰ.
1.	ਸਿੱਖ ਘਾਟੀ ਸਫ਼ਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ	1
2.	ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ	8
3.	ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜੀਵਨ	14
4.	ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ	19
5.	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ)	28
6.	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ)	46
	ਭਾਗ ਅ : (ਸਾਹਿਤਕ)	
7.	ਵੇਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (ਓਰੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਨੱਛਣ)	58
8.	ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰੀਥੇ	66
9.	"ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨ"	77
	ਭਾਗ ਬ : (ਵਿਵਹਾਰਿਕ)	
10.	ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ	87
11.	ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ	95
12.	ਸਿੱਖ ਜੀਵਨ ਜਾਚ	108

ਸੰਦੇਸ਼

ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨੈਸ਼ਨਲ ਇੰਨਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਓਪਨ ਸਕੂਲਿੰਗ, ਨਿਆਇਛਾ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਓਪਨ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਪਨ ਸਕੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਓਪਨ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਰਸਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਲਚਕੀਲਾਪਣ, ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰੈਡਿਟ ਕੈਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਲਾਭ, ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਧ ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਉਮਰ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਛੋਟ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਹੈਕੂਲਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈ-ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੌਰਾਨ ਆਈਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਬਲੀ ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੋਰਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਫਲ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਸਕਣ ਲਈ ਸੇਧ ਮਿਲੇਗੀ। ਪਾਠ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਰਡ ਵੱਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਚੇਅਰਪਰਸਨ

ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ

SYLLABUS

RELIGION

Time: 3 Hrs

Theory: 90 Marks
CCE: 10 Marks
Total: 100 Marks

STRUCTURE OF QUESTION PAPER

1. The question paper will comprise of 32 questions in total.
2. All questions will be compulsory to attempt.
3. The question paper will consist of four parts with each part representing all sections and all religions.

Part-I will consist of ten (10) objective type questions (Q. no. 1 to 10) carrying one mark each. Objective type questions may include questions with one word to one sentence answer or fill in the blank or true/false or multiple choice type questions. 10×1=10

Part-II will consists of eight (8) short answer type -I questions (Q. no. 11 to 18) carrying 2 marks each. Answer of each question should be given within 30-35 words. 8×2=16

Part-III will consist of ten (10) short answer type-II questions (Q. no. 19 to 28) carrying 4 marks each. Answer of each question should be given within 60-70 words. Out of ten, three Questions will have internal choice. 10×4=40

Part-IV will consist of four (4) long answer type questions with internal choice (Q. no. 29 to 32) carrying 6 marks each. Answer of each question should be given in approximately 1½ to 2 pages of the answer sheet. 4×6=24

SECTIONWISE DISTRIBUTION OF QUESTIONS AND MARKS

Type of question	Marks per question	No. of questions	Section wise Distribution of questions			Total Marks
			Section A	Section B	Section C	
Objective type	1 Mark	10	3	3	4	10
Short answer type-I	2 Marks	08	3	3	2	16
Short answer type-II	4 Marks	10	4	3	3	40
Long answer type	6 Marks	04	1	1	2	24
Total		32	11	10	11	90

SYLLABUS

SECTION A: (HISTORICAL)

- (1) Religious life of the Indus valley people and early Aryans.
- (2) Buddhist movement (up to Ashoka Period).
- (3) Rise And development of Sikhism (A.D. 1469 – 1708).

SECTION B : (LITERARY)

- (1) Introduction to Vedic Literature (name and main features of the four Vedas).
- (2) General Introduction to Puranas, Upanishads, Shastras.
- (3) The Adi-Granth – its editing scheme.

SECTION C : (REFLECTIVE)

- (1) Ashta marga of Buddhism.
- (2) Ethical teachings of Jainism.
- (3) The Sikh way of life.

BOOK PRESCRIBED

An Introduction to Indian Religion by Harbans Singh & L.M. Joshi (Punjabi University, Patiala).

BOOK SUGGESTED (for general reading)

Punjabi University, Patiala

Budhism

Jainism

Sikhism

Surinder Singh Johar – A hand book of Sikhism.

ਭਾਗ ਓ ਇਤਿਹਾਸਿਕ

ਪਾਠ-1

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ,

ਤੁਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹੋ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ।

‘ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ’ ਪਾਠ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ-

- (1) ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਅਤੇ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ?
- (2) ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
- (3) ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਖ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਵਾਸਤਿਕ, ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ, ਬਿਰਛ, ਪਿੱਪਲ ਪੂਜਾ, ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
- (4) ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ- ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮਹਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਦੁਆਰਾ 1924 ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਐਲਾਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 1,000 ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹਨ- ਹੜੱਪਾ, ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ, ਚੁਨਹੋਦੜੋ, ਰੋਪੜ, ਕਾਲੀਬੰਗਾ, ਲੋਥਲ, ਸੋਮੋਲ, ਮੀਤਾਬਾਲ, ਆਲਮਗੀਰ, ਮਲਵ ਆਦਿ।

ਕਾਲ- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹੈ। ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਉਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ 4,000 ਤੋਂ 2,500 ਈ. ਪੂ. ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਰ ਮਾਰਟੀਮਰ ਵੀਲਰ (Sir Mortimar Wheeler) ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਕਾਲ ਵਿਸਤਾਰ 2,500 ਤੋਂ 1,700 ਈ. ਪੂ. ਰਵ ਹੈ। ਡਾ. ਆਰ ਕੇ. ਮੁਕਰਜੀ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਕਾਲ 3,250 ਤੋਂ 2,750 ਈ. ਪੂ. ਦਸਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਏ. ਡੀ. ਪੁਸਤਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ 2800 ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 2,500 ਈ. ਪੂ. ਰਵ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਵਧੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭਿਅਤਾ ਲਗਭਗ 5,000 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੌੜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ?
2. ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਬਾਰੇ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਕੌਣ ਹੈ?
3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਦੋ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
4. ਸਰ ਜਾਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੀ ਹੈ?

ਦੇਵੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ : ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ, ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮੱਗਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੇਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਯੁਗ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੁੱਖਾਂ, ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਮੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਸਥਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਾਤ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ: ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਿਲਾਵਾਂ, ਮੋਹਰਾਂ ਅਤੇ ਤਾਵੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਚਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਦਾਗ ਸਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਧੂਫ, ਦੀਪ, ਘਿਓ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਰਭਵਤੀ ਨਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਉਦੇਸ਼ਿਕ ਭੇਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ। ਇਹਨਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਮਾਤ-ਦੇਵੀ ਦਾ ਜਨਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਸ-ਕਿਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ?
2. ਮਾਤ ਦੇਵੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ?
3. ਉਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ?
4. ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਦਾਗ ਕੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ?

ਜਲ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ : - ਮੋਹਨਜੋਦੜੋ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਮੋਟੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਜਿਸਨੂੰ 'ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਲ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਕੁੰਡ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਖਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਭਵਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਮੰਜਿਲ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪੁਜਾਰੀ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠ ਉਤਰਦੇ ਸਨ। ਸਰ ਜਾਹਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸਵਾਸਤਿਕ ਪੂਜਾ : - ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੋਹਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਵਾਸਤਿਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਗਲਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁੱਭ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਖੰਡਿਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਹ ਚੱਕਰ ਵੀ ਸਵਾਸਤਿਕ ਪੂਜਾ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਿਵ ਪਸ਼ੂ-ਪਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ : ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਮੋਹਰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੋਹਰ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਖ ਆਕ੍ਰਿਤੀ (ਸ਼ਕਲ) ਅੰਕਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਗ ਆਸਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੌਕੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਿੰਗ ਵਰਗੀ ਸ਼ਕਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਲਾਈ ਤੋਂ ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ ਬਾਹਾਂ ਚੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਬਾਘ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਗੋਡਾ ਅਤੇ ਮੱਝ ਹੈ। ਆਸਣ ਹੇਠ ਦੇ ਹਿਰਨ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਖੰਡਿਤ ਹੈ। ਮੁਦਰਾ ਉੱਤੇ ਸਿੰਧੂ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰ ਜਾਹਨ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੇ ਇਸ ਮੋਹਰ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਪਸ਼ੂ-ਪਤੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਿਹੜੇ ਭਵਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ?
2. ਇਸ਼ਨਾਨ ਘਰ ਦੇ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੋਂ ਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਕੌਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ?
3. ਸਵਾਸਤਿਕ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ?
4. ਸ਼ਿਵ ਪਸ਼ੂ ਪਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ।
5. ਸ਼ਿਵ ਪਸ਼ੂ ਪਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਹੇਠ ਕਿਹੜੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ : ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੰਡਰਾਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਣੇ ਚਿਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਗੈਂਡਾ, ਹਾਥੀ, ਸਾਨ੍ਹ, ਮੱਝ, ਚੀਤੇ ਵਰਗੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਮੋਹਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਰਛ ਵੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਿੱਪਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿਰਛ ਹੈ। ਮੋਹਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬਿਰਛ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ : ਮੋਹਨਜ਼ਦੌੜੋ, ਹੜੱਪਾ, ਲੋਥਲ, ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੱਗਰੀ ਉੱਤੇ ਮਿਲੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਯੋਨੀ ਵਰਗੀਆਂ ਆਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਯੋਨੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸ਼ਿਵ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਇਸੇ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।

ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ : ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬਰਤਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹੱਤਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨਜ਼ਦੌੜੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਉੱਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਇੱਕ - ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਖੜ੍ਹਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੱਪ ਦੇ ਫਣ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ?
2. ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਿਰਛ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ?
3. ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਲਿੰਗ ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ ?
4. ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੀ ਮੋਹਰ ਕਿਸ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ?
5. ਨਾਗ ਦੇਵਤਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਮੁਦਰਾ ਹੈ ?

ਸੱਤ- ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ : ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੋਹਰ ਉੱਤੇ ਸੱਤ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕ ਬਿਰਛ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤ (ਸਪਤ) ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕ, ਸੱਤ-ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਹਵਨ, ਯੱਗ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ : ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਂਵਾਂ, ਕਾਲੀ ਬੰਗਾ, ਲੋਥਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਥਾਂਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਅਤੇ ਯੱਗ -ਬਲੀ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਲੀ ਬੰਗਾ ਤੋਂ ਦੋ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਅਗਨੀ ਵੇਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਲਤੂ ਪਸ਼ੂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿਰਨ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ

ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਵਿੱਚ ਪਸ਼ੂ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੱਤ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਲੋਥਲ ਦੀਆਂ ਸਰਵਜਨਕ ਥਾਂਵਾਂ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ : ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੱਖੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਗਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਥਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੱਡੇ ਗਏ ਹੋਣ ਤਦ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਮਗਰੋਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. 'ਸਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ?
2. ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹਵਨ ਯੱਗ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?
3. ਕਾਲੀ ਬੰਗਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ?
4. ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ?

ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 57 ਕਬਰਾਂ ਲੱਭੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਨਾਲ ਪਈ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਹੂ-ਰੀਤਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ : ਉਸ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਿਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :-

(ੳ) ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਬਾਉਣਾ : ਉਸ ਯੁਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਿਲੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਬਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਮੁਰਦੇ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਥਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ, ਕੜੇ, ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੰਜੇਬਾਂ ਅਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੀਆਂ ਅੰਗੂਠੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁਝ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅਤੇ ਸਿੱਪੀਆਂ ਦੇ ਚਮਚੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁਗ ਦੇ ਲੋਕ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਯੁਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਲੈਂਪ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਤਾਬੂਤ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਬਰ ਵਿੱਚ 37 ਭਾਂਡੇ ਪਏ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਤਾਬੂਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਭਾਂਡਾ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਂਡਾ ਸ਼ਾਇਦ ਮਰੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਗਹਿਣੇ ਮਿਲੇ ਹਨ?
2. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀ ਧਾਤ ਦੇ ਬਰਤਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ?
3. ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ?
4. ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ 37 ਭਾਂਡੇ ਕੀ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ?

(ii) ਜੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਫਨਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ : ਲੋਥਲ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਇੱਕ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੁਰਦੇ ਦਫਨਾਉਣ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨਸਾਨੀ ਪਿੰਜਰਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਕ ਮਰਦ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸਤਰੀ ਦਾ। ਇਹ ਜੋੜੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਤੀ ਹੋਣ ਲਈ ਪਤਨੀ ਨੇ ਵੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਅਸੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

(ਅ) ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣਾ : ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਮਾਰੋ ਵਿਚ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਜਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦਾਈ ਸਮੇਂ ਮਿਲੇ ਘੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਂਡੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਾਹ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਬਰਤਨ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਪਰਲੋਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਹੁਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਘੜੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਇਨਸਾਨੀ ਹੱਡੀਆਂ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਦਫਨਾਈਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੋਰ, ਗਊਆਂ ਅਤੇ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਿਰਛ, ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਉੱਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਡ ਅੱਡ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕੇਵਲ ਹੱਡੀਆਂ ਹੀ ਵਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਫਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਜੋੜਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀ ਪਿੰਜਰ ਕਿਹੜੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ?
2. ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਪਿੰਜਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
3. ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ?
4. ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀ ਸੀ?
5. ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਉੱਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ?

(ੲ) ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਣਾਉਣਾ : ਉਸ ਯੁੱਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਰਤਨ ਜਾਂ ਤਬੂਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

(ਸ) ਕਾਹਲੀ ਕਾਰਣ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕਰਨਾ : ਮੋਹਿਜਦੜੋਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਣ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੱਕੀ ਪਿੰਜਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 14 ਪਿੰਜਰ ਇੱਕ ਘਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਛੇ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪਿੰਜਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਿੰਜਰ ਖਿੰਡੀ-ਪੁੰਡੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪਏ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਹੋਈ ਮੌਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਤਤਕਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਨਾ ਦੇ ਖਾਣ ਲਈ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੇ ਸਨ?
2. ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?
3. ਮੋਹਿਜਦੜੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿੰਨੇ ਪਿੰਜਰ ਮਿਲੇ?
4. ਘਰ ਦੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲੇ ਪਿੰਜਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੱਸੋ?
5. ਮੋਹਿਜਦੜੋਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਿੰਜਰ ਕਿਹੜੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ?
6. ਮੋਹਿਜਦੜੋਂ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਪਿੰਜਰ ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦਾ ਕੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ-

(ਹ) ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ: ਹੱਡਪਾ ਦੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੀ ਵੀਹ ਮਨੁੱਖ ਖੋਪੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਦਸ ਹੇਠਲੇ ਜਬਾੜੇ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ, ਹੱਥ ਅਤੇ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ, ਜਨੌਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਬਰਤਨ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਗਹਿਣੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਤੱਹਿ ਤੋਂ 1.28 ਮੀਟਰ ਤੋਂ 1.77 ਮੀਟਰ ਡੂੰਘਾਈ ਉੱਤੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਸਥੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਦਫ਼ਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ ਬਲੀ ਸ਼ਾਇਦ ਨਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪਿੰਜਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਿੰਜਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਮਿਲਣੀ: ਰੋਪੜ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਥਾਈ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 53 ਮੀਟਰ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਿਲੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਹੱਡਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਿਜਦੜੋਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚੂੜੀਆਂ, ਤਾਂਬੇ ਦਾ ਕੰਗਣ ਅਤੇ ਮਣਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਿਲੇ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇਹ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ, ਸੁਆਮੀ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਹੀ ਗੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਫੇਰ ਮਾਲਕ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮਿਸਰ ਤੋਂ ਅੱਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ: ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਮੈਸੋਪੋਟਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਸਰ ਵਾਂਗ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਸਤਹਿ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਉੱਤੇ ਮਿਲੇ?
2. ਇਕੱਠੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਕੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ?
3. ਰੋਪੜ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਤੋਂ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ?
4. ਰੋਪੜ ਵਿਖੇ ਮਿਲੀ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਿਰਤਕ ਦੇਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਜਨੌਰ ਦਾ ਪਿੰਜਰ ਮਿਲਿਆ?

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਦੇ ਹੋਈ? ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਲਿਖੋ।
2. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੀ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹਨ?
3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਜਲ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
5. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਤੇ ਨਾਰੀ ਪੂਜਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
6. ਇਸ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਸੱਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
7. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮੇਂ ਜੋੜਿਆ ਨੂੰ ਦਫਨਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
8. ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
9. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਮਿਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਿਵੇਂ ਹਨ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁੱਖ ਮਾਨਤਾਵਾਂ : - ਸਵਾਸਤਿਕ, ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ, ਬਿਰਛ ਪੂਜਾ, ਪਿੱਪਲ ਪੂਜਾ, ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
3. ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪਾਠ-2

ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ

ਪਾਠ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :-

1. ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
2. ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
3. ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਬਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ

ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਰਿਗਵੇਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ : ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰਬਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

- (ੳ) ਪ੍ਰੋ. ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ 1000 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ ਪੂਰਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।
- (ਅ) ਜੇ ਹੈਰਤਲ (J. Hertz) ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 550 ਈ. ਪੂ. ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ।
- (ੲ) ਪ੍ਰੋ. ਜੈਕੋਬੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਈ. ਪੂ. ਤੀਸਰੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।
- (ਸ) ਬਲੂਮ ਫੀਲਡ (Bloom field) ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਤਰਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਲੋਕ ਰਚਨਵਾਲਾ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਗਭਗ ਅੱਜ ਤੋਂ ਢਾਈ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ : ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੁਢਲਾ ਵੇਦ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :-

ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ : ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭੈਅ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਆਸਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਪੂਜਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਲਈ ਵਰਖਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੂਰਜ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਤਾਪ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ਼ਾ ਦੇਵੀ (ਪ੍ਰਭਾਤ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਤੋਂ ਜਗਾ ਕੇ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਬਹੁ-ਦੇਵ ਵਾਦੀ : ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਬਹੁ ਦੇਵਵਾਦੀ ਸਨ। ਭਾਵ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 33 ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇਵਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਦੂਜਾ ਵਰਗ ਧਰਤੀ ਦੇ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਡੀਜ਼ਾ ਵਰਗ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ :-
 ਵਰੁਣ, ਇੰਦਰ, ਅਗਨੀ, ਸੂਰਜ, ਉਸ਼ਾ, ਰੁਦਰ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇਵੀ, ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਆਦਿ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ
 ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਲਾਵਾ ਅਦਿਤੀ, ਪੁਰਸ਼, ਪਰਜਾਪਤੀ, ਵਿਸ਼ਵਕਰਮਨ, ਹਿਰਣਯ ਗ੍ਰਿਹ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ
 ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰੋ. ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੋ।
2. ਜੇ. ਹੈਰਟਲ, ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ?
3. ਪ੍ਰੋ. ਜੈਕੋਬੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ?
4. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
5. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਬੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ? ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਨ ਲਿਖੋ ?
6. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
7. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ ?

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ : ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ
 ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਰਤੀਆਂ
 ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਿਗ ਵੇਦਿਕ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਰਿਗ ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ
 ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ ਧਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੁੱਦੀ
 ਰਵਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ ਜੋ ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਵਿਧੀ ਸੰਭਾਲਿਤ ਕਰਦੀ।

ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ : ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਝੁੱਝਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਥੇਰੇ ਅਤੇ
 ਸ਼ਾਮ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਯੱਗ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇੱਥੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ
 ਰਿਹਾ ਹੈ ਵੈਦਿਕ ਸੂਕਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੈ :-

(ੳ) ਹੈ ਇੰਦਰ। ਸਾਡੇ ਭਰੀਰ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਣ/ ਸਾਡੀ ਪੂਜਾ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੇ/
 ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਬਣ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੋ।

(ਅ) ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਕਰੋ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਸੁੱਖ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ
 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਭਿਭਾਵਾਂ (ਇੱਛਾਵਾਂ) ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ।

ਯੱਗ : ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਯੱਗ ਸਧਾਰਣ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਿਤ
 ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਖੁਦ ਯੱਗ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਯੱਗ ਦੇ
 ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਯੱਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ
 ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਯੁੱਗ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਈ ਪਰੋਹਿਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ
 ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਯੱਗ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੀਥ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ
 ਅਨੁਸਾਰ ਯੱਗ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭੋਟਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤਾ
 ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਕ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਯੱਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ
 ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਬਣਾਉਣਾ ਪ੍ਰਮਾਣਮਾ ਲਈ ਇੱਕ ਯੱਗ ਵਰਗਾ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਿੱਥੇ ਕਰਦੇ ਸਨ?
2. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
3. ਯੱਗ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ?
4. ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਲੱਛਣ ਦੱਸੋ?
5. ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।
6. ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੱਗ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ?

ਬਲੀ : ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਭੇਡ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬਲੀ ਦਿਸ਼ਟ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘੋੜੇ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਅਸ਼ਮੱਧ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਬਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੋਮ ਯੱਗ ਸਮੇਂ ਬਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੋਮ ਰਸ ਡਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਸਮ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਸਵਰਗ ਦੀ ਕਲਪਨਾ : ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੱਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸੂਕਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮੌਰ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੇਦਿਕ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਲਈ ਅਗਨੀ ਦਾਹ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਿਤਰ ਲੋਕ ਤੋਂ ਦੇਵ ਲੋਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੇਤ ਲਈ ਸਵਰਗ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੈ। ਸਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ? ਉਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਯਮ ਵਰੁਣ ਅਤੇ ਪਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਅਤੇ ਜਲ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਰੰਗ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਵਜਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਵਜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦੇ ਨਮਿਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਏ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ, ਪੁੰਡਰ, ਧਨ ਅਤੇ ਬਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪਸ਼ੂ ਦੀ ਬਲੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ?
2. ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਕਿਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
3. ਕਿਹੜੇ ਵੇਦ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮੌਰ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ?
4. ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਲਈ ਕੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ?
5. ਸਵਰਗ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਯਮ ਕਿਸ ਨਾਲ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
6. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਰਗ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?

ਵੇਦਿਕ ਦੇਵਤੇ

ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਫਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਚਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵ ਹਰ ਦੇਵਤੇ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਦਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਜਾਂ ਨੀਵੀਂ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਲੋਕ ਹਰ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਅਦਭੁਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਨੇ 'ਏਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵਾਦ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ 33 ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ :-

ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ : ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਨੂੰ ਵੇਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਖੁਦ ਅੱਗ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਰੋਹਿਤ (ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਾ) ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 200 ਸੂਕਤ ਹਨ। ਇਸ ਦੇਵਤਾ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਜੀਭਾਂ ਅਤੇ 1000 ਅੱਖਾਂ ਸਮਝੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੀ ਖੁਰਾਕ ਬਾਲਣ ਜਾਂ ਘਿਓ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਹੈ। ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਕੇ ਪੁੱਤਰ, ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਤੱਕ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਗਨੀ ਦਾ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਤਪਤੀ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜੱਲਤ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ 'ਘੋੜਾ' ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਵਰੁਣ : ਭਾਵੇਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਰੁਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਕਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ ਵਰੁਣ ਆਰੀਆ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਕਾਸ਼ ਉਸ ਨੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਰੁਣ ਨੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਨ ਚਮਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਾਰੇ ਬਕਾਇਦਾ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਝੱਖੜ ਅਤੇ ਹਵਾ ਉਸ ਦੇ ਸਵਾਸ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਭਵਨ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬਮਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਉਸੇ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ, ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਵਰੁਣ ਦੇ ਨੇਮ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਪਿੱਤਰ ਵਰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਦ ਦੇਵਤਾ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰੁਣ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਪ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਵੇਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ?
2. ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ?
3. ਰਿਗਵੇਦ, ਅਗਨੀ ਦਾ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
4. 'ਵਰੁਣ' ਬਾਰੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸੂਕਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?
5. ਵਰੁਣ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ।
6. ਵਰੁਣ ਨੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ ਹੈ?

ਇੰਦਰ : ਇੰਦਰ, ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 250 ਭਜਨ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਵੇਦਿਕ ਆਰੀਆ ਦਾ ਜਾਤੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਵਰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੰਨੇ ਤਾਕਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਇੰਦਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵਰੁਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਪਾਲਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇੰਦਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਉੱਠ ਨਾ ਸਕਣ। ਉਹ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਮ ਰਸ ਪੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇੰਦ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਵਤੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਸੂਰਜ : ਸੂਰਜ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਦੇਵ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਸੱਤ ਘੋੜੇ ਖਿਚਦੇ

ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਉੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਧਰੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉੱਡਣ ਵਾਲੀ ਚੀਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਭਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਕਿੰਨੇ ਭਜਨ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?
2. ਇੰਦਰ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਦੇਵਤਾ ਹੈ?
3. ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ?
4. ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਕੀ ਪੀਂਦਾ ਹੈ ?
5. ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੰਛੀ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ?

ਵਿਸ਼ਨੂੰ : ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਭਜਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਤਨਾ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੁਲਾਘਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਦੀ ਝੰਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੁਲਾਘਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ, ਸਿੱਖਰ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਅਤੇ ਡੁੱਬਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉਹ ਮਿਲ ਕੇ ਅਗਨੀ, ਤਾਪ ਅਤੇ ਉਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਗੈਰ-ਆਰੀਆ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਅਕਾਸ਼, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਦ੍ਰ : ਰੁਦ੍ਰ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਵਿੱਡ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੱਲ ਪਹਿਨਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੁਦ੍ਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਿਆਣ ਸਰੂਪ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਭਜਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?
2. ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ?
3. ਰੁਦਰ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ?
4. ਲੋਕ ਰੁਦਰ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ?

ਉਸ਼ਾ : ਉਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਪਣੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਰਤਕੀ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਵਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਤੇ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦਾਨਸ਼ੀਲ, ਵਿਸ਼ਵਧਾਰਾ, ਕੀਮਤੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਧਨ ਯੁਕਤ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੁ ਕਰਮਨ : ਵਿਸ਼ੁ ਮੁਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੇਵਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਪਿਤਾ, ਪੁਜਾਰੀ, ਸਿਆਣਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਸੁਆਮੀ (ਵਾਚਸਪਤੀ) ਹੈ। ਉਹ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ।

ਸੋਮ : ਸੋਮ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਲਗਭਗ 120 ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਵ ਆਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਣ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ। ਸੋਮ ਰਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਸ ਨੂੰ ਪੀ ਕੇ ਦੇਵਤੇ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿੱਚ ਸੋਮ ਰਸ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਚੰਦਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ : ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇਵਤੇ ਦਾ ਵਰਣਨ 11 ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਨਾਲ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਸਿੰਗ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਪਿੱਠ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਧਨੁੱਖ ਬਾਣ ਅਤੇ ਸੁਨਿਹਰਾ ਕੁਹਾੜਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਦਰ ਵਰਗਾ ਦਾਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਪਣੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਉਸ਼ਾ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ।
2. ਉਸ਼ਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ?
3. ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੁ ਕਰਮਨ ਬਾਰੇ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?
4. ਸੋਮ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸੂਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ?
5. ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਰ ਕਿਹੜੇ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?
6. ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ?
7. ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਦੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕੌਣ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ?

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

1. ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਗਵੇਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੀ ਹੈ?
2. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
3. ਸਿੱਧ ਕਰੋ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਬਹੁ ਦੇਵ-ਵਾਦੀ ਸਨ।
4. ਸਿੱਧ ਕਰੋ ਕਿ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ।
5. 'ਅਗਨੀ' ਦੇਵਤਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ।
6. 'ਇੰਦਰ' ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
7. ਉਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਦੇਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇਵੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
8. 'ਰੁਦ੍ਰ' ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
9. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
10. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਬ੍ਰਹਿਸਪਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਮੁੱਢਲੇ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
3. ਰਿਗ ਵੇਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ 'ਯੱਗ' 'ਬਲੀ' ਅਤੇ 'ਸਵਰਗ ਦੀ ਕਲਪਨਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪਾਠ-3

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜੀਵਨ

ਸੰਸਾਰਕ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਸਨ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਸਖਤ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਤੱਕ ਇਹ ਧਰਮ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਉਸਾਰੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਠਿਨ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੀ ਯੱਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖੂਨ ਚੁਸ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਸੂਰਜ ਵੰਸੀ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜੇ ਸ਼ੁਧੋਦਨ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ 'ਮਹਾਂ ਨੂਰ' ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂਰ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਰੁਸ਼ਨਾ ਗਈ ਉੱਥੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਖਲਾਸੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ।

ਬਚਪਨ : ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਤਲਹੱਟੀ ਤੇ ਸਥਿਤ ਗਣਰਾਜ ਅੰਜਨ ਨਾਲ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜੇ ਸ਼ੁਧੋਦਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਪੂਰਨ ਨਿਰਭਰ ਗਣਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਚਰਚੇ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੁਭ ਸਮਾਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਬੁਲਾ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਰਮਤੇ ਜੋਗੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਅਗੰਮੀ ਰੂਹ ਪਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੇ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਕਾਇਨਾਤ ਦਾ ਹਰ ਕਿਣਕਾ ਉਸ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਆਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ।

ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁੱਭ ਸ਼ਗਨਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ 'ਅੰਜਨ ਦੇ ਗਣਰਾਜ' ਲਈ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਲੰਬਨੀ ਦੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸ਼ੁੱਭ ਸੂਚਨਾ ਨਾਲ ਅੰਜਨ ਤੇ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦਾ ਰਾਜ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਝੂਮ ਪਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਹੀ ਰਹੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਾਂ ਮਾਇਆ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਗਈ। ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਅੰਜਨ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਪਰਜਾਮੀ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਸ਼ੁਧੋਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ।

ਰਾਜੇ ਸ਼ੁਧੋਦਨ ਲਈ ਰਮਤੇ ਜੋਗੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲਦਾ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼ੁਧੋਦਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੱਡਾ ਹੋਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੇ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਬਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਵੱਲ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ, ਖਲਾਅ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣਾ ਅਤੇ ਨਾਚ ਰੰਗ ਤੋਂ ਬੇਰੁਖੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਸਨ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਦੱਤ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਵਦੱਤ ਨੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਾਗ ਵੱਲ ਉੱਡੇ ਆ ਰਹੇ ਹੰਸਾਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਤੇ ਪਈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ

ਦੇਵਦੱਤ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਤੀਰ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੰਸ ਨੂੰ ਫੁੰਡ ਦਿੱਤਾ, ਜਖਮੀ ਹੰਸ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਆਣ ਡਿੱਗਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਅੰਦਰ ਕੰਬਣੀ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭੱਜਕੇ ਹੰਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਤੀਰ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ। ਦੇਵਦੱਤ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹੰਸ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੀਰ ਨਾਲ ਫੁੰਡਿਆ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੰਸ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਆਖਿਰ ਗੱਲ ਮਹਾਰਾਜ ਸੁਧੇਦਨ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹੰਸ ਨੂੰ ਦੇਵਦੱਤ ਨੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹੰਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਵਦੱਤ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੀਵ ਤੇ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵਦੱਤ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਹੀ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਇਹ ਠੀਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮੇਰਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਤਰਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਹੰਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਨਦੇਹੀ ਨਾਲ ਹੰਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਖਮ ਤੇ ਮਲਮਪੱਟੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਗਾਂਹ ਤੋਂ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਬਾਲਕ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਵਾਪਰੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਮਨ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜ ਸੁਧੇਦਨ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਵੇਖੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਪਾਵੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਰਝਾਏ ਫੁੱਲ ਅਤੇ ਪੱਤੇ ਵੀ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਉੱਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ।

ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਰਾਜਾ ਸੁਧੇਦਨ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ 16 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲਕ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਤਲਖੀ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੋਰ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਇੱਥੇ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਰਾਜ-ਪਾਟ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮੀਲਾਂ ਦੂਰ ਸਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਕੀ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ?
2. ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਕੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕੀਤੀ?
3. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਦੇਵ ਦੱਤ ਨਾਲ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ?
4. ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਵਿਆਹ ਜਦੋਂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਸੀ?

ਤਿਆਗ : ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਬਵਾਨ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਲਈ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਬਾਹਰ ਘੁੰਮਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਆਉਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਤ-ਕ੍ਰਿਆ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਰਬਵਾਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਇਹਨਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਸਤ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ ਵਾਲੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਹ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਮਨ

ਬਣਾ ਲਿਆ। ਅਖੀਰ ਇੱਕ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਵੱਲ ਡਰਵੀਂ ਨਿਗਾਹ ਸੁੱਟ ਕੇ ਰਬਵਾਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਰਬਵਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਕੇ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸੱਚ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਵਾਪਸੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਘਰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਵਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਕਿ ਮੈਂ ਠੀਕ ਠਾਕ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਨਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ 'ਮਹਾਨ ਤਿਆਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਰਸਤਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਰਮ ਗਦੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਹੁਣ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਸੌਂਦਾ ਅਤੇ ਫਲ ਤੋੜਕੇ ਖਾ ਲੈਂਦਾ। ਤੁਰਦਾ ਤੁਰਦਾ ਉਹ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਵੱਲ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਿੰਬਸਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਮੰਗਤਾ ਬਣਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੀੜਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਗੁਪਤਚਰਾਂ ਨੇ ਸੂਚਨਾ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਾ ਖੁਦ ਚੱਲਕੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਰਮਤੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਆਇਆ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੱਥ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਵਾਂਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਬਣੇ ਹਨ, ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕਰਮੰਡਲ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਕਿਹਾ, "ਸਲਤਨਤ ਨਾਲੋਂ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤਰਸ ਨਾ ਖਾਉ, ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ, ਤਰਸ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਖਾਓ ਜੋ ਬੇਵੱਸ ਹਨ, ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਲਤਾੜਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਨਮੋ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਉਣਾ।

ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਜੰਗਲ ਜੰਗਲ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਧੂ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਉਸ ਸਾਧੂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਪਰਖ ਵਿੱਚੋਂ ਖਰਾ ਉੱਤਰਿਆ। ਸਾਧੂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਸਿਖਾਈ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਰਸਤਾ ਨਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਉਦਰਕ ਰਾਮਪਤਰ ਨਾਮ ਦੇ ਸਾਧੂ ਦੀ ਦੱਸ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਸਾਧੂ ਨੇ 'ਨਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਨਾ ਨਿਰਸੰਕਲਪ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਾਧੂ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ : ਹੁਣ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਗਯਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਉਰੇਵੇਲਾ ਨਾਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਵਾਸ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਹਠਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਲਗਭਗ ਛੇ ਸਾਲ ਉਸਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਨਾ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਰਸਤੇ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਕੇ, ਇਸਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਸਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਦਰਖਤ ਹੇਠਾਂ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਮਗਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਧੁਰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਪਈਆਂ:

“ਆਪਣੀ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਢਿੱਲੀਆਂ

ਨਾ ਛੱਡ ਕਿ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਆਪਣੀ ਸਿਤਾਰ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਨਾ ਕਸ

ਕਿ ਇਹ ਟੁੱਟ ਜਾਣ।”

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਰਸਤਾ ਜਾਂ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਨਾ ਐਸ-ਇਸ਼ਰਤ ਵਿੱਚ

ਖਚਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਚਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਨੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਮਾਰਗ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖਕੇ। ਉਸਨੇ ਹੁਣ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਐਸ਼ ਇਸ਼ਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ।

ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਮੀਂਹ ਬਰਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਨਿਰੰਜਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਐਨ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਅਵੇਸ਼ੀ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਤਨ ਮਨ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਤਥਾਗਤ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲਗਾ। (ਤਥਾਗਤ ਭਾਵ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹੀਂ) ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਿਨ ਗੌਤਮ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ। ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਧੀਸ਼ਤ੍ਰ ਨੇ ਉਹ ਚਾਰ ਸਚਾਈਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਬੁੱਧ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਝੀ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਬੁੱਧ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ 35 ਸਾਲ ਬਿਤਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ?
2. ਨਿਰਵਾਣ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ?
3. ਸੁੰਨ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਿਸ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ?
4. ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਕਿਸ ਥਾਂ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ?
5. ਬੁੱਧ ਨੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ?
6. ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ?

ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਬਸਾਰ ਦਾ ਆਉਣਾ

ਬੁੱਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਖਬਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਬਸਾਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਸਮੇਤ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਚੱਲ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨੋਂ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਆਨੰਦ ਬਾਗ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਨੂੰ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਕਮਰੇ, ਪੂਜਾ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਛੋਟੇ ਭੋਰੇ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵਿਹਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਪਲ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਬਰ ਫੈਲੀ ਤਾਂ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਭੇਜੇ ਜੋ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਫਿਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਇਹ ਵੀ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ। ਉਪਰੰਤ ਰਾਜੇ ਸ਼ੁਧੇਂਦਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਦੋਸਤ ਉਦਾਧਿਣ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਬੁੱਧ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੱਲ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਸਮੇਤ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਰਾਜੇ ਸਮੇਤ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਬਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੱਬਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਦਾ ਬਚਪਨ ਵਾਲਾ ਬਗੀਚਾ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਪਲ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੋਝੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਵੇਖਦੇ ਵੇਖਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋ ਗਏ। ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਭਿਕਸ਼ੂ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਰਾਜੇ ਤੇ ਰਾਣੀਆਂ, ਰਈਸ, ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ, ਵਪਾਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤੀ, ਵੈਸ਼, ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ

ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਣੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਉਸ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੁੰਦਾ। ਲਗਭਗ 45 ਸਾਲ ਉਹ ਅਹਿਸਾ, ਤਿਆਗ, ਭਗਤੀ ਅਨੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ੀਕਾਰਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਸਮੇਂ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਗਏ ?
- (2) ਕਿਹੜਾ ਸਮਰਾਟ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਸਮੇਤ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੋ ਗਿਆ?
- (3) ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਦਿੱਤਾ ?
- (4) ਦੇਹਾਂਤ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਉਮਰ ਕਿੰਨੀ ਸੀ?
- (5) ਬੁੱਧ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ?

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
2. ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ 'ਸਿਥਾਰਥ' ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਸਮੇਂ ਚਿੰਤਤ ਕਿਉਂ ਸਨ?
3. ਕਿਹੜੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਸਿਥਾਰਥ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੀ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉੱਤਰ ਦਿਓ।
4. ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਸਿਥਾਰਥ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਹੱਲ ਲੱਭਿਆ?
5. 'ਸਿਥਾਰਥ' ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਗ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
6. ਸਿਥਾਰਥ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ?
7. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?
8. ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਤੇ ਕਿਸਨੂੰ ਦਿੱਤਾ।
9. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀ ਸਨ?
10. ਸਮਰਾਟ ਬਿੰਬਸਾਰ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਤਿਆਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਗਏ?
2. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
3. ਸਿਥਾਰਥ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਬਣਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
4. ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।

ਪਾਠ-4

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

(ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੱਕ)

ਪਿਛੋਕੜ : ਕਪਿਲ ਵਸਤੂ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ (ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ), ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਘਰ-ਬਾਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੀ ਕਠੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ) ਨੇ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਿੰਦੂ 'ਬੁੱਧ-ਧਰਮ-ਸੰਘ' ਨੂੰ ਮਿਥਿਆ। 'ਬੁੱਧ' ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸੰਘ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਥ ਜਾਂ ਸੰਗਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਬੋਧੀਸਤਵ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ-

“ ਬੁੱਧਮ ਸ਼ਰਣਮ ਗੱਛਾਮਿ ।

ਧਰਮ ਸ਼ਰਣਮ ਗੱਛਾਮਿ ।

ਸੰਘਮ ਸ਼ਰਣਮ ਗੱਛਾਮਿ ।”

(ਭਾਵ ਮੈਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹਾਂ।)

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਲਗਪਗ 45 ਸਾਲ ਦੂਰ-ਦੂਰਾਡੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਯਮ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਕਰਵਾਏ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਘ ਦੇ ਸੰਗਠਨ, ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਨਿਯਮ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ। 80 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ, 487 ਈ. ਪੂ. ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸੰਘ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਅਨੁਸਾਸਨ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ (ਦੇਹਾਂਤ) ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੋਧੀ ਸੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ, ਬੋਧੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਇਸੇ ਸਮੇਂ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੱਕ) ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ਉ) ਬੋਧੀ ਸਭਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of Buddhism under Great Councils) : ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜੀਵਨ ਸੱਚ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਕੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵੱਲ ਇਸ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹਦਾਇਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਤ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬਿਤਾਉਣੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਨਹੀਂ ਅਟਕਣਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਹੋਣ ਇੱਕ ਰਾਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਚੁਮਾਸੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਮਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਸਗੋਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਆਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਬੰਦਗੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਪਾਸੋਂ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੇਕੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਬੋਧੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇਹਨਾਂ ਆਵਾਸ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬੱਝਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਧੀ ਸਭਾਵਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਵੈਭਾਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਭਾ ਭਵਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਤਰਹੁਤ ਦੇ ਇਕ ਲੇਖ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈ: ਪੂ: ਤੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਸਲਾ ਉਠਦਾ ਜਾਂ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਪਾਸੋਂ ਇਸਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਸੰਘ ਦੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ (ਕੋਸਲ) ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹੇ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ- “ਇਸ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਤਥਾਗਤ ਨੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ....।” ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਤਥਾਗਤ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਜੀਦਾ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੋਧੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਬੁਲਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ-

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ?
2. ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਸਮੇਂ ਕਿੰਨੀ ਉਮਰ ਸੀ ?
3. ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸ ਕਿਸ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਇਆ?

ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ 544 ਈ: ਪੂ:

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ 6 ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ 544 ਈ: ਪੂ: ਵਿੱਚ ਪਟਨਾ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਸਪਤਪਰਣੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦਾ ਅਯੋਜਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ 500 ਬੋਧ ਅਰਹਤਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਭਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਹੀ ਬੋਧੀ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਮਹਾਂਸਭਾ ਦਾ ਅਯੋਜਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮਹਾਕਾਸ਼ਯਪ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਹਾਂ-ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਤੇ ਉਪਾਲੀ ਜੋ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਉਪਾਲੀ ਨੇ ਵਿਨਯ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ (ਵਿਨਯਪਿਟਕ) ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ (ਸੁੱਤਪਿਟਕ) ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਕੁਝ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਆਨੰਦ ਤੇ ਉਪਾਲੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਕੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ 500 ਅਰਹਤਾਂ (ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ) ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬੁੱਧ-ਵਚਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਵਿਨਯਪਿਟਕ’ ਅਤੇ ‘ਸੁੱਤਪਿਟਕ’ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਨੰਦ ਉੱਪਰ ਲਗਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰਬਵਾਨ ਚੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਾੜੇ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ ਦੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸੰਘ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਬੋਧੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਹਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਹਤ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਘਟ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਡੁੱਟ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਜਿਸ ਡੁੱਟ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪੰਜ ਬੱਜਰ ਪਾਪਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਸਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਅਯੋਜਨ ਉੱਤੇ ਜੋ ਖਰਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਬੁੱਧ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਲਈ ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੰਡਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਈ।

ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ 334 ਈ: ਪੂ:

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਸੌ (100) ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ (ਪਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਤਿੱਬਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਸੌ ਦਸ (110) ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 434 ਈ: ਪੂ: ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਭਾ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨਗਰ (ਅਧੁਨਿਕ ਬਸਾਏ ਪਿੰਡ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜੱਫਰ ਨਗਰ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਕਾਲਾਸ਼ੇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 700 ਭਿਖਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਾਬਕਾਮੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਤਭੇਦ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਿਖਸ਼ੂ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੂਰਬੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਕੋਸਾਂਭੀ ਅਤੇ ਆਵੇਤੀ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦਾਂ ਲਈ ਪੂਰਬ ਵਰਗ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯਮ ਚੁੰਮੇਵਾਰ ਸਨ।

ਇਸ ਮਹਾਂਸਭਾ ਨਾਲ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਬੇਰਵਾਦ (ਸਥਵਿਰਵਾਦ) ਅਤੇ ਮਹਾਂਸਾਂਘਿਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਠ ਪਏ। ਬੇਰਵਾਦ ਦੇ ਬੁੱਧ ਪਾਲੀ ਸਹਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਨਯਪਿਟਕ-ਚੁੱਲਵੰਗ, ਸਮੇਤਪਾਸਾਦਿਕਾ, ਦੀਪਵੰਸ਼, ਮਹਾਂਵੰਸ਼, ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ (ਸੰਗਤੀ) ਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ 10 ਅਵੈਧਾਨਿਕ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹ ਦਸ ਗੱਲਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ -

- (1) ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਸਿੰਗਾਂ (horn) ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ।
- (2) ਦੁਪਹਿਰ ਮਗਰੋਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ।
- (3) ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰੀ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਕੇ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ।
- (4) ਇੱਕ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਡ ਅੱਡ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ।
- (5) ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣਾ।
- (6) ਭੋਜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਲੱਸੀ ਪੀਣਾ।
- (7) ਤਾੜੀ ਪੀਣਾ।
- (8) ਸੋਨਾ ਚਾਂਦੀ ਰੁਪਈਆ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ।
- (9) ਆਸਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ।
- (10) ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ (ਅਰਹਤਾਂ) ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਸ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ (Immoral) ਅਤੇ ਅਵੈਧਾਨਿਕ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਬੇਨੇਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਯਸ ਕੋਸ਼ਮਬੀ (ਅਲਾਹਬਾਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ), ਅਵੇਤੀ (ਗੁਆਲੀਅਰ), ਅਹੋਗੰਗਾ (ਪੱਛਮੀ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿੱਚ ਗੰਗਾ ਤੱਟ ਦੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੰਢੇ) ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਲਈ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸਭਾ ਦਾ ਸਮੇਲਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਮਸਲੇ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 8 ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਚਾਰ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਨ। ਅਰਹਤ ਸਰਵਕਾਮੀ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਅਜਿੱਤ ਇਸਦੇ

ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਆਚਰਣਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਭਾ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਿਖਸ਼ੂ ਅਤੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਪਵੇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ 10000 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ 700 ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਪਿਟਕਾਂ, ਨਿਕਾਯਾਂ, ਅੰਗਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਵੇਂ ਇਸ ਮਹਾਂਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੇ ਅਰਹਤ ਦੇ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਤੀਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ 250 ਈ: ਪੂ:

ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਫਿਰ 18 ਉਪ-ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਵੱਧਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਟਲੀਪੁੱਤਰ (ਅਜੋਕਾ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ) ਵਿੱਚ 250 ਈ: ਪੂ: ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੋਗਲਿਪੁੱਤ ਤਿੱਸ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਭਾ 9 ਮਹੀਨੇ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਭੁੱਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਖਿਆਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ (60,000) ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਤਿੱਸ ਨੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਕਥਾਵਤਥੁ' ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਬੇਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ 253 ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਭਿਮੱਧ ਪਿਟਕ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਦਾ ਖਰਚਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਹਿਤਚਿੰਤਕ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕੀਤਾ।

ਚੌਥੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ :- ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਵੀ ਵਧ ਗਏ। ਅਸ਼ੋਕ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਰਾਟ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈ: ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਵਾਈ। ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ 600 ਭਿਖਸ਼ੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤੇ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵਸ਼ੁਮਿੱਤਰ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਭਾ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏ।

ਇਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਤ ਪਰਿਪੂਰਨ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਇਸ ਕਦਰ ਪਰਿਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਕਾਰ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਤਭੇਦ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਮਹਾਂਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਤਭੇਦ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਕੇ ਵਗਦੇ ਜਲ ਵਾਂਗ ਨਿਰਮਲ ਹੋਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਆਈ। ਇਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

- (1) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਏ ?
- (2) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਬੁਲਵਾਈ ਗਈ ?
- (3) ਤੀਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਚੱਲੀ ?
- (4) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤੀ ?
- (5) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮਹਾਂ ਸਭਾਵਾਂ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਹੋਈਆਂ ?

(ਅ) ਬੋਧੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ (Buddhist Sects) : ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਜੋ 100 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਸੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸਥਵਿਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਥੇਰਵਾਦੀ ਸੀ ਜੋ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦੇ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਮੁਦਈ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਰਹਤਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੋਕ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਮਹਾਂ ਸਾਂਘਿਕ ਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਜਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਹ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ।

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਥੇਰਵਾਦ ਤੋਂ ਹੀਨਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਮਹਾਂਸਾਂਘਿਕ ਤੋਂ ਮਹਾਂਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀਨਯਾਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਤੀਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ (250 ਈ: ਪੂ:) ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ 15 ਉਪ-ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ: ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦੋਵਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹੀਨਯਾਨ: ਹੀਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਯਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੇੜਾ। ਭਾਵ ਛੋਟਾ ਬੇੜਾ। ਹੀਨਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਹ ਫਿਰਕਾ ਹੈ ਜੋ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮੂਲ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਸ ਸੀਮਤ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਲੋਕਾਂ, ਸਿਆਮ ਤੇ ਬਰਮਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- (1) ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- (2) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰੀਰ-ਮਨ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- (3) ਬੁੱਧ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਮਾਨਵ ਦਾ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਹੈ।
- (4) ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਮਨੋਰਥ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।
- (5) ਚਾਰ ਜੀਵਨ ਸਚਾਈਆਂ ਹੀ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਅਮਰ ਸੱਚ ਹਨ :
(ੳ) ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਹੈ।
(ਅ) ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।
(ੲ) ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਵੇ।
(ਸ) ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਰਗ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।
- (6) ਨਿੱਜੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- (7) ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੁਧ ਮਾਰਗ ਤਿਆਗ ਹੈ।
- (8) ਬੁੱਧ ਕੋਈ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੀ।

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿਧਾਂਤ ਏਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਠਿਨ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਹੀ ਹੀਨਯਾਨ ਛੋਟਾ ਪੰਥ ਜਾਂ ਛੋਟਾ ਵਾਹਨ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਰਕਾ ਸੰਕੀਰਣ ਸੀ।

ਮਹਾਂਯਾਨ : ਹੀਨਯਾਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਅਤੇ ਅਣਵਿਹਾਰਕਰਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦੇ ਬੀਜ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੀਨਯਾਨ ਇੱਕ ਅਨੀਸ਼ਵਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਆਤਮ

ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਅਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਹੀਨਯਾਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਸਮਝਿਆ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੀ ਕੁਝ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਨਾਮ 'ਮਹਾਯਾਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵੱਡਾ ਬੇੜਾ ਜਾਂ ਸਾਫ਼ ਮਾਰਗ। ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜਯਾਨ (Easy Path) ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲਚਕ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਪਰਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕੋਰੀਆ, ਜਪਾਨ, ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (1) ਬੋਧੀ ਸਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ।
- (2) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਕੰਵਲ ਭੁੱਲ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰਿਹਾ ਜਾਵੇ।
- (3) ਨਿਰਵਾਣ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।
- (4) ਬੁੱਧ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਸੀ।
- (5) ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
- (6) ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
- (7) ਤਿਆਗ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਅਸੰਗ ਨੇ ਮਹਾਯਾਨਾਵਿਧਰਮ ਸੰਮਤੀ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ 7 ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ-

- (1) ਮਹਾਯਾਨ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ।
- (2) ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (3) ਵਿਸ਼ੇ (Object) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਯੀ (Subject) ਦੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਚੈਤਨਯ ਨੂੰ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੱਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮਹਾਯਾਨ ਨੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- (4) ਇਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬੋਧੀਸਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।
- (5) ਬੁੱਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਸੀ।
- (6) ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ ਬੁੱਧਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।
- (7) ਬੁੱਧ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਦਾ ਅੰਤਰ :

- (1) ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਮਹਾਯਾਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਹੀਨਯਾਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
- (2) ਮਹਾਯਾਨ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ ਅਤੇ ਹੀਨਯਾਨ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ।
- (3) ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੋਧੀ ਸਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਉਹ ਆਦਰਯੋਗ ਬੋਧੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਆਤਮ-ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਏ ਸਨ। ਹੀਨਯਾਨ ਬੋਧੀਸਤਵ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ।
- (4) ਹੀਨਯਾਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀ।
- (5) ਹੀਨਯਾਨ ਦਾ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ।

- (6) ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਪਾਠ-ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਹੀਨਯਾਨੀ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
- (7) ਮਹਾਂਯਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਪਰ ਹੀਨਯਾਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੱਰਕ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
- (8) ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦੇ ਰਹੇ ਜਦਕਿ ਹੀਨਯਾਨੀ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਰੁਖ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਵੇਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਫੈਲਿਆ। ਇੱਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਕਠੋਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕੀ-ਕਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਦੱਸੋ?
- (2) ਅਸੰਗ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ?
- (3) ਹੀਨਯਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਿਖੋ।
- (4) ਮਹਾਂਯਾਨੀ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ?

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ :

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਖੁਦ ਰਾਜ-ਕੁਮਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੁਧੋਧਨ ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਪਰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਕਠੋਰ ਤਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। 45 ਸਾਲ ਦੇ ਬੋਧੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਪਦਾਰਥ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿੱਥ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਿਆਨ ਕਰਕੇ ਹਕੂਮਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੀਸ ਨਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿੱਥੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਰਾਟਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਰਾਜਾ ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਉਸਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਸੁਧੋਧਨ ਨੂੰ ਜਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਦਦ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ।

ਬਿੰਬੀਸਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਉਪਾਸਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ (ਮਹਾਂਪਰਿਨਿਵਾਣ) ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਵਾਂ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੇਹਾਂਤ ਸਮੇਂ ਜਿੱਥੇ ਕੁਸ਼ੀਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੱਲਸ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਲੈਕੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ ਉੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ, ਵੇਸ਼ਾਲੀ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਛੇ ਰਾਜੇ, ਕਪਿਲਵਸਤੂ ਦੇ ਸ਼ਾਕਯ, ਪਾਵਾ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਪਿਪਲੀਵਣ ਦਾ ਰਾਜਾ ਮੋਰਯਾ ਸਭ ਆਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚੁਗਣ ਵੇਲੇ ਉਪਾਲੀ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ—“ਹੇ ਭਿਖਸ਼ੂ, ਸ਼ਰਮਣੇ, ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਸਾਥੀ, ਸਾਡਾ ਪਿਆਰਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਲੱਖਾਂ

ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖ ਲੈਣਗੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਆਏ ਹਨ, ਜੋ ਅਸਥੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਥੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਬੋਧੀ ਸਤੂਪ, ਮੱਠ ਉਸਾਰਨਗੇ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਵਾਂਗੇ।”

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਤੂਪ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਵੇਡਾਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਗੁਫਾ ਉਪਰ ਇੱਕ ਸਭਾ ਭਵਨ ਵੀ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਇਸ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਵੀ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮਗਧ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕਾਲਾਸ਼ੋਕ ਨੇ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਜਿੱਥੇ ਤੀਜੀ ਮਹਾਂਸਭਾ ਦੌਰਾਨ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਟਕਰਾ ਖਤਮ ਹੋਏ ਉੱਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ, ਮੱਠ ਆਦਿ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਰਹਿਣ। ਗਯਾ, ਲੁੰਬਿਨੀਵਣ, ਕਪਿਲਵਸਤੂ, ਕਾਸ਼ੀਨਗਰ ਆਦਿ ਥਾਂਵਾਂ ਉੱਪਰ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ।

ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਪਰਜਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਈ।

ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸੰਘਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੇ 84000 ਵਿਹਾਰ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਂ ਪਾਤਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਦਮ ਵੀ ਚੁੱਕੇ। ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿੱਤ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ, ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਸੋਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਦੇ ਆਹਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ 56 ਦਿਨ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਰਾਜ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਲਗਵਾਏ ਗਏ ਜਿੱਥੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਵਾਏ ਗਏ। ਤੀਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵੇਲੇ ਤਿੱਸ ਪਾਸੋਂ ਕਥਾਵਤ੍ਸੁ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਤੀਜੀ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। 9 ਮਹੀਨੇ ਚੱਲੀ ਇਸ ਸਭਾ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਆਪਣੇ ਜੁੱਮੇ ਲਿਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹੇਂਦ੍ਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰੀ ਸੰਘ ਮਿੱਤਰਾ ਨੂੰ ਲੰਕਾ ਭੇਜਿਆ। ਕੁਝ ਬੋਧੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਚੀਨ, ਮਕਦੂਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਡਾ. ਡੀ. ਸੀ. ਸਰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ‘ਅਸ਼ੋਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਧਰਮ ਸੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ।’

ਇਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਸਮਰਾਟ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ, ਸਮਰਾਟ ਕਾਲਾਸ਼ੋਕ, ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਦੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

- (1) ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ?
- (2) ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਵਿਹਾਰ ਬਣਵਾਏ?
- (3) ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮਹਾਤਮਾ ਭੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਸੰਘ' ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ।
2. ਮਹਾਤਮਾ ਭੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ।
3. ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੋਧੀ ਮਹਾ ਸਭਾ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
4. ਦੂਜੀ ਮਹਾ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।
5. ਦੂਜੀ ਮਹਾ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੁੱਖ ਅਵੈਧਾਨਿਕ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਹੋਈ।
6. ਤੀਜੀ ਮਹਾ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ?
7. ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਭੁੱਧ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਹੀ।
8. ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸਾਬਕਾ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।
9. ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤੀਜੀ ਮਹਾ ਸਭਾ ਤੇ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
10. ਮਹਾਯਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਸਨ?
11. ਅਸੰਗ ਨੇ ਮਹਾਯਾਨਾਵਿਧਰਮ ਸੰਮਤੀ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ?
12. ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਐਤਰ ਦੱਸੋ।

ਨਿਵੇਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਦੇ ਹੀਨਯਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਵਿਰਥਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।
2. ਮਹਾਤਮਾ ਭੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਤੱਕ ਦੇ ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਭੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ? ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੱਕ

ਪਿਛੋਕੜ - ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰੋਲ ਭਗਤੀ ਮੱਤ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਖ਼ਾਨੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਨ।

ਜਨਮ ਤੇ ਬਚਪਨ: (1469-1539) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਏਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿਖੇ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੰਨ 1469 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਰਾਏਭੋਇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੁਣ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਥਾਨ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਰਾਇ ਬੁਲਾਰ ਦੇ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ।

ਵਿੱਦਿਆ: ਆਪ ਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਦਿਆਲ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਪੰਤਰੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉੱਜਲ ਭਵਿੱਖ ਸਬੰਧੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਆਪ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਪਾਧੇ ਅਤੇ ਮੇਲਵੀ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਰਸੀ-ਅਰਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੌਕਰੀ ਆਦਿ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸੀ।

ਜਨੇਊ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ: ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਹਮ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਦਿਆਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ 'ਕੁੱਲ ਮਰਿਆਦਾ ਦੇ ਕੇਵਲ ਰਿਵਾਜ ਰਹਿ ਗਏ', ਇਸ ਸੰਸਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਇਆ ਦੀ ਕਪਾਹ, ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਸੂਤ, ਜਤ ਦੀ ਗੰਢੀ ਤੇ ਸਤਿ ਦੇ ਵੱਟ ਵਾਲਾ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਜੋ ਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਨਾਲ ਨਿਭਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਆਪ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ।

ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ: ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਧੰਦਿਆ, ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤੇ ਹੁਣ ਕੇ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੱਝਾਂ ਚੁਰਾਉਣੀਆਂ, ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਦੁਕਾਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਬੇਅਰਥ ਹੀ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਜਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਰੱਬੀ ਕਾਰਜ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ਕਸ਼: ਆਪ ਦੇ ਭੈਣ ਦੇ ਪਤੀ ਭਾਈ ਜੈਰਾਮ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਨ ਲੋਧੀ ਪਾਸ ਮੋਦੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਪੂਰੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਮੋਦੀਖਾਨੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਮ ਸੀ?
2. ਮਹਿਤਾ ਬਾਲੂ ਜੀ ਕੀ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ?
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਕਿਸ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ?
4. ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ?

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸੰਗਤ: ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ੁਸਰ ਹੋ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ 14 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬਟਾਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਮੂਲ ਦੇਵ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸੁਲੱਖਣੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਵੱਡੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬਾਬਾ ਲਖਮੀ ਦੇਵ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਮੇਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੱਟਾ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਰੇ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਦੇ।

ਵੇਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ : ਆਪ ਵੇਈ ਨਈ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਏ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਏ। ਰੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਆਪ ਫੁੱਲ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਸੱਚ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮੁੜ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ-ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ-ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਹਸਮਾ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਦਿਖਾਵੇ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸੱਚੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ, ਅਚਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਉਦਾਸੀਆਂ : ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਰ ਕੀਰੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ: ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਆਪ ਸਜੱਦਪੁਰ, ਫੁਲਾਂਬਾ, ਬੁਰਖਬੇਰ, ਪਾਟੀਪਤ, ਦਿੱਲੀ, ਹਰਿਦੁਆਰ, ਗੋਰਖ ਮਤਾ (ਨਾਨਕ ਮਤਾ) ਬਨਾਰਸ, ਗਯਾ, ਕਾਮਰੂਪ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਿਲਹਟ, ਢਾਕਾ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਪੁਰੀ ਕਟਕ, ਗਣੇਸ਼ਪੁਰ, ਕਾਂਚੀਪੁਰਮ, ਤ੍ਰਿਚਨਾਪਲੀ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਠੰਢਾ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਬਿਵਨਾਭ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਵਾਪਸ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ, ਨੀਲਗਿਰੀ, ਮਥਰਾ, ਸਿਰਸਾ ਦੇ ਪਾਕਪਟਨ ਵੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਪੁੱਜੇ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ?
- (2) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
- (3) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ?
- (4) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
- (5) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੇਈ 'ਚੋਂ' ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੀ ਆਖਿਆ ?
- (6) ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਾਰ ਥਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।

ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ : ਸਰਿਗੁਰੂ ਨੇ ਲਗਭਗ 1506 ਈ. ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਾਮ ਭੁੱਢਣਸ਼ਾਹ (ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ) ਮੇਠੀ ਰਵਾਲਸਰ, ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ, ਕਾਂਗੜਾ, ਬਿਜਨਾਥ, ਤਿੱਬਤ, ਕੋਲਾਸ਼ ਪਰਬਤ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਹਸਨ

ਅਥਵਾ, ਬਾਨਗੁਦਾਈ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਮਟ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਈ।

ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ : ਲਗਭਗ 1518 ਈ. ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੁਲਤਾਨ, ਉੱਚ, ਮੱਕਾ ਮਦੀਨਾ, ਬਗਦਾਦ ਕੰਧਾਰ ਕਾਬਲ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਸਮਦਪੁਰ ਗਏ।

ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ: ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਜੇਰੂਸਲਾਮ, ਦਮਿਸ਼ਕ, ਐਲੇਪੋ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੀਰਾਂ ਵਧੀਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੈਲੀ ਲਗਾਈ ਅਤੇ ਦੀਪਾਲਪੁਰ, ਮੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਫੈਰੋਵਾਲ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ। ਆਪ ਸੈਦਪੁਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕਰਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ “ਬਾਬਰ ਬਾਣੀ” ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਠਈ ਵਸਤੂਨਿਭਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਕਦੋਂ ਕੀਤੀ ?
- (2) ਦੂਜੀ ਉਦਾਸੀ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- (3) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਕਦੋਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ?
- (4) ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਹੜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਗਏ ?
- (5) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਜੇਰੂਸਲਾਮ ਕਿਹੜੀ ਉਦਾਸੀ ਦੌਰਾਨ ਗਏ ?
- (6) ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੇ ਅੰਤਿਆਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ?

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ : ਆਖਰੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਮੁਢ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਬਣ ਕੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਜਿਥੇ ਹੱਥੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਨੇ 22 ਸਰੰਬਰ 1539 ਈ: ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ।

ਉਪਦੇਸ਼ :- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਹ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਵਿੱਚ ਸਤਿ ਸੀ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਤਿ ਰਹੇ ਗਾ। ਉਹ ਅਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਬੰਦ ਰੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀ ਅੱਖ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਜ ਕੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਰ ਧਰਮ ਉਸ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ : ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਨ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜੱਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਠੋੜ ਹੈ ਨਾ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਹੱਸਦਿਆਂ, ਖੇਡਦਿਆਂ, ਖਾਂਦਿਆਂ, ਪੀਂਦਿਆਂ, ਪਹਿਨਦਿਆਂ, ਪਚਰਦਿਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ: ਦੁਨਿਆਵੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਕਾਰ, ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਆਦਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁੱਝ ਕਾਰਜ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਔਲਾਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ। ਸਭ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੱਚੀ-ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਛੂਤ-ਛਾਤ, ਨਫਰਤ ਆਦਿ ਬੁਧਕਰਮ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।

ਸੁਨਿਹਰੀ ਸਿਧਾਂਤ : ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਆਰਥਕ

ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿ ਨਾਮ ਜਪੋ, ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੁੱਝੇ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੁਨਿਹਰੀ ਅਸੂਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ : ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਜੋਤ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰੋ। ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰੋ। ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉੱਨਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ?
- (2) ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹੈ?
- (3) ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਤਿਆਗ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ?
- (4) ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
- (5) ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਆਖਿਆ ?
- (6) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜਾ ਸੁਨਿਹਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ।
- (7) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ?

ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਇਸਤਰੀ ਨਿੰਦਾ ਬਹੁਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਡੈਣ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਰੋੜਾ, ਬਾਘਣ ਆਦਿ ਆਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, “ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤ ਜੇਮਹਿ ਰਾਜਾਨ” ਆਖ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ।

ਗਲਤ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ : ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੋਝੀਆਂ ਰੀਤਾਂ - ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਮੰਤਵ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਮੜ੍ਹੀ-ਮਸਾਣਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਸੁੱਭ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਗਤ : ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਗਰ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁੱਭ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ/ਉਪਾਸ਼ਕ ਇੱਕਤਰ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮ - ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਇਉਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖ ਵੀ ਇਹ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਪਿਆਰ-ਪ੍ਰੇਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਹਿਮ ਤੇ ਉਚੇਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਸਤਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ ?
- (2) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਦੱਸੋ।
- (3) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਆਖ ਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਹੈ?
- (4) ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਗੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਆਪ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਬੜੀ ਨਿਰਾਦਰ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਸਨ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਨਿਰਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਨ-ਮਾਲ-ਜੋਬਨ ਸਭ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਾ ਧਰਮੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੁਖੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹੇ। ਆਪ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ।

ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਰਹਿਨੁਮਾ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਉਹ ਸੱਚੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੁੱਲੀ ਭਟਕੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਭ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਹਨ।

ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਯੋਗੀ : ਉਹ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਯੋਗੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਕਮਾਇਆ। ਵੈਰਾਗੀ ਤਿਆਗੀ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੂਰਨ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਸੁੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੂਰਨ ਯੋਗੀ ਵਾਂਗ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖੀ।

ਸੱਚੇ ਇਨਕਲਾਬੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਫੋਕੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਕੇ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬੰਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਇਆ।

ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਭਗਤ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠੇ ਕਿ 'ਹੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ', ਇਹ ਕੈਸਾ ਜ਼ੁਲਮੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ? ਆਪ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।

ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਯਾਤਰੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਹਾਨ ਯਾਤਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇਸ਼-ਪਰਦੇਸ ਵਿੱਚ ਭਰਮਣ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਰਬ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਣਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਨਿੱਡਰ ਹੋ ਕੇ ਖੂਬ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ।

ਮਹਾਨ ਬਾਣੀ ਕਾਰ : ਆਪ ਮਹਾਨ ਬਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤਿ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪਦਿਆਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਛਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਪੁ, ਪਟੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟ, ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਾਝ, ਆਸਾ ਤੇ ਮਲੁਾਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਰਚੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਪੁ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਆਪ ਕਈ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਨਿਰਭੈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਿਰਭੈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਖਰੀਆਂ-ਖਰੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨਿੱਡਰ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਉਸਾਰੂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀ ਕੀ ਹਿੰਦੂ ਕੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਸੀਹਾ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ (1504-1552 ਈ:)

ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੁਢਲਾ ਜੀਵਨ - ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 31 ਮਾਰਚ, 1504 ਨੂੰ ਮੱਤੇ ਕੀ ਸਰਾਏ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂਮਲ ਤੇ ਦਇਆ ਕੌਰ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਲਹਿਣਾ ਸੀ। ਆਪਦੇ ਪਿਤਾ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਚੰਗੇਰੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਹਰੀਕੇ ਤੇ ਫਿਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਜਰਿਆ।

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ : ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ 15 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਖੀਵੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੋ ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ-ਭਾਈ ਦਾਤੂ ਤੇ ਭਾਈ ਦਾਸੂ-ਅਤੇ ਦੋ ਧੀਆਂ-ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ ਤੇ ਬੀਬੀ ਅਨੋਖੀ - ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਆਪ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਸਹਿਤ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜਵਾਲਾਮੁੱਖੀ ਤੀਰਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਸੰਗ ਨਾਲ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ : ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਰਵਣ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਮਧੁਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਆਪ ਸੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਲਾਮੁੱਖੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਰੁਕੇ ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ, ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਬਸ ਸਦਾ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣ ਗਏ।

ਗੁਰਗੱਦੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 1539 ਈ: ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਲਈ ਪਰ ਉਹ ਪੂਰੇ ਨਾ ਉਤਰੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉਤਰਿਆ ਸਿਵਾਏ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਸਭ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨਿਮਰਤਾ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇਖਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਮਿਤੀ 14 ਜੂਨ ਸੰਨ 1539 ਨੂੰ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਲਗਾ ਕੇ ਲਹਿਣਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੜ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਡਾ. ਬੈਨਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਹਮਾਯੂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ: ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮਾਯੂ ਸ਼ੇਰਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਭੱਜਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਪਾਸ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਖਾਤਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਮਾਯੂ ਵੱਲ ਤਵੱਜੋ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤੇ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਤਲਵਾਰ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਖਿਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇਰੀ ਤਲਵਾਰ ਸਾਧ ਸੰਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਤਲਵਾਰ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਟਕਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਮਾਯੂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਸਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਮੰਗਣ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕੁਝ ਸਮਾ ਕਸ਼ਟ ਕੱਟਣ ਮਗਰੋਂ ਤੇਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਗ ਮਿਲੇਗਾ।

ਜੋਤੀਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ: ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਯੋਗ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਦੋਵਾਂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੇਵਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ 29 ਮਾਰਚ 1552 ਈ. ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ?
2. ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ?
3. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਕਿੱਥੇ ਆ ਗਏ?
4. ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਕਿਸ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।
5. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸੋ?
6. ਇੱਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਰਵਣ ਕੀਤੀ?
7. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਸੌਂਪਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ?
8. ਹਮਾਯੂ ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਦੌੜਿਆ ?
9. ਤਲਵਾਰ ਕੱਢਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹਮਾਯੂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ?
10. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕਦੋਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ?

ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 1539 ਤੋਂ 1552 ਈ: ਤੱਕ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

1. ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ : ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਰਥ ਲਿਪੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਗੁਟਕੇ ਅਤੇ ਪੋਥੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਮਾਨਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਘਰ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਇੱਕ ਬਾਲਬੋਧ (ਕਾਇਦਾ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ : ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ। ਜੋ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸੌਂਪੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ : ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਸੁਨਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਆਪਨੇ ਲਿਖਵਾ ਲਈ। ਇਉਂ ਆਪਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ।

ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ : ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ, ਨੀਵੇਂ ਉੱਚੇ ਸਭ ਇੱਕ ਪੰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਸਨ।

ਉੱਚ ਨੀਚ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ : ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦਾ ਫਰਕ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਸਭ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲੰਗਰ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਅਰੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਚੋਰ : ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਰੋਗ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸਰੀਰ ਹੀ ਰੂਹਾਨੀ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰੋਗ ਤੇ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਅਖਾੜਾ ਬਣਵਾਇਆ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਸਰੀਰਕ ਕਸਰਤਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਗਤ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਗਤ - ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੇ ਹੋਰ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਜੁੜਦੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਲਭਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਆਪ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ : ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਕਟ ਜ਼ਮੀਨ ਇੱਕ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਜਾਵੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਮੈਂ ਦਿਆਂਗਾ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਦਕੀ ਸਿੱਖ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਉਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਹ ਨਗਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ : ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੇ 62 ਸਲੋਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਕਈ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵਧੇ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ?
- (2) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ?
- (3) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ?
- (4) ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਉੱਚ ਨੀਚ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ?
- (5) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਰੋਗਤਾ ਉੱਪਰ ਕਿਵੇਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ?
- (6) ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ?
- (7) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਨਗਰ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ?
- (8) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ?

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ (1479-1574)

ਜਨਮ ਅਤੇ ਬਚਪਨ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਮਈ 1479 ਈ. ਨੂੰ ਬਾਸਰਕੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇਜ ਭਾਨ ਭੱਲਾ ਸੀ ਜੋ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲਗੇ। ਆਪ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਸੌਦਾ ਪੱਤਾ ਘੋੜੀ ਉਪਰ ਲੱਦ ਕੇ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਵੇਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ : ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਲਗਭਗ 24 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਨਸਾ ਦੇਵੀ ਪੁੱਤਰੀ ਭਾਈ

ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਬੇਟੇ ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ-ਦੋ ਬੇਟੀਆਂ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਨੀ ਹੋਈਆਂ। ਆਪ ਵੈਸ਼ਨਵਮਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ ਪਰ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਨ।

ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ : ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪੰਡਤ ਨੇ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਖਿਆ ਅਜੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਪੰਡਤ ਨੇ ਹਕਾਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਆਪ ਨਿਗੁਰੇ ਹੋ। ਆਪ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੋਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣੀ ਆਪ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਅਨੰਦ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਤੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 1552 ਵਿੱਚ ਗੁਰਿਆਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਵਿਰੋਧ : ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦਾਸੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਐਲਾਨਿਆ ਤੇ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਵਿਰੁਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੱਤ ਵੀ ਮਾਰੀ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਨਿਮਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ : ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਐਲਾਨਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ, ਉਦਾਸੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ : ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਬ੍ਰਹਮਣ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬਾਉਲੀ ਬਨਾਉਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦਾ ਭੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਤੋਂ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ : ਇਤਿਹਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ 1574 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ 'ਸਦ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ) ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ?
- (2) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੀ ਸੀ ?
- (3) ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਕੀ ਨਾਂ ਸਨ ?
- (4) ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਿਸ ਮੱਤ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ ?
- (5) ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤਾ ?
- (6) ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਖੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸੋ।
- (7) ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਕਿਸ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ?
- (8) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਕਦੋਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ?
- (9) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਦਾ ਹਾਲ ਕਿਸਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ?
- (10) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਚੁਣਿਆ ?

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਿਆਈ ਕਾਲ 1552-1574 ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ 22 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਵੱਜਣ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰਗਦੀ ਤੇ 72 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਤੇ ਇਸ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਔਕੜਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ।

ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ : ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਜੋ ਕੀਤਾ ਉਹ ਬਾਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਉਲੀ ਦੀਆਂ 84 ਪੌੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਬਰਧਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪੌੜੀ ਉਪਰ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਚੌਰਾਸੀ ਪੌੜੀਆਂ ਪਾਰ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦੀ ਚੌਰਾਸੀ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ : ਬਾਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਤੀਰਥ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੇਅੰਤ ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ। ਸਿੱਖ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਤੀਰਥ ਤੇ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਉਹ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੈਂਕੀ ਤਰਾਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਰਧਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਥਾਨਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਮੰਜੀ ਉਪਰ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਕਤ ਹੋਠਾਂ ਬੈਠਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਈ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਤੇ ਉੱਚੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੇਜੇ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਕੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਬਰਧਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ 22 ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ 1. ਸਾਵਣ ਮੱਲ 2. ਸੱਚਨ ਸੱਚ 3. ਪਾਰੋ 4. ਲਾਲੂ 5. ਸਾਧਾਰਨ 6. ਬੰਨਾ ਛੱਤਾ 7. ਦੀਪਾ 8. ਮੱਠੂਬਾਹ 9. ਕਿਦਾਰਾ 10. ਮਹੇਬਾ ਧੀਰ 11. ਭੀਮਾ 12. ਮਾਣਕ ਚੰਦ 13. ਗੰਗੂ ਬਾਹ 14. ਮਾਧੋ ਮੁਰਾਰੀ 15. ਬੇਡਾ 16. ਹੰਦਾਲ 17. ਬੰਨੀ ਪੰਡਤ 18. ਫਿਰਿਆ 19. ਕਟਾਰਾ 20. ਪ੍ਰੇਮਾ 21. ਮਾਈਦਾਸ 22. ਅੱਲ੍ਹਾਯਾਰ ।

ਰਿਵ੍ਰਿਹਾਰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਪਾਰੋ ਦੇ ਸੁਝਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਸੱਭ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਕਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਜੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਿੱਖ ਮੰਜੀਦਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਗ ਮਾਘੀ ਦੀਵਾਲੀ ਆਦਿ ਰਿਵ੍ਰਿਹਾਰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ : ਆਪ ਨੇ 17 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪਦਿਆਂ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਤੇ ਛਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ, ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹੁਟੀਆਂ, ਅਨੰਦ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ, ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਵਟ ਪਾਉਣ ਤੇ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਨਾਨਕ' ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਕਾਢ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਖਤਰਨਾਕ ਹਮਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਵਟ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਬਾਬਾ ਸਰੋਜਰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਖਮ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁੱਧ ਉਤਾਰੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜੋ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਾਲੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਖਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਾਸੀ ਨਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗੀ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗੀ । ਜੇਕਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੰਭੀਰ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸ ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਵਿਰੁਧ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਈ।

ਠੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਅਰੰਭੀ ਠੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਠੰਗਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਫਕਦੇ ਸਨ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਜਾਤਾਂ, ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇੱਕ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਥਮ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਗੰਗਾ ਯਮੁਨਾ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਜਗੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਟੈਕਸ ਸੀ।

ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ : ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵੰਡ ਕਰਾਰ ਦਿਤਾ। ਫੂਤ ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਭ ਜੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹਨ। ਠੰਗਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਡੱਬਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇਸ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਅਮਲੀ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਤਰ ਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਜਾਤ ਰੀਤ ਪੁੰਡਿਆਂ ਕੀਤਾ।

ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਮਰਥਨ : ਆਪ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਲੜਕਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਰੋਛੇਪਾ ਕੱਟਦੀ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਆਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ : ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਇੱਕ ਅਮਾਨਵੀ ਰਸਮ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਤੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਜਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਫ਼ਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਪਰਦੇ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ : ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਸ਼ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ਼ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿਤਾ।

ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ : ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਸ਼ੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਹਨ। ਨਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਮੇਂਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਵਜ਼ੂਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਨਮ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਪੈਛਰਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਕੇ ਮੇਝਰ-ਜਾਪ ਕਰਵਾਉਣ, ਵਜ਼ੂਲ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜਾਂ ਉਪਰ ਪੈਸਾ ਖਰਚਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਆਪ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਅਕਬਰ ਦਾ ਦਰਬਾਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣਾ : ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਨ ਬਰਨ ਲਈ ਕੋਇਦਵਾਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਠੰਗਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਰੂ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਿਥੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਦੀ ਗੋਇਦਵਾਲ ਵੇਰੀ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਵਿਰੋਧੀ ਠੰਢੇ ਹੋ ਗਏ ਉਥੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 84 ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬਉਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿੱਥੇ ਕਰਵਾਇਆ?
2. ਇਸ ਬਉਲੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ?
3. ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੰਜੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ?
4. ਕਿਸੇ ਚਾਰ ਮੰਜੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
5. ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਤਿਉਹਾਰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ?
6. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿੰਨੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ?
7. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਤਾਰੇ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
8. ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਗਰਾਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਟੈਕਸ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ?
9. ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?
10. ਆਪ ਨੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ (1534-1581)

ਜਨਮ ਅਤੇ ਬਚਪਨ : ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਸਤੰਬਰ 1534 ਈ: ਨੂੰ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਭਾਈ ਹਰੀ ਦਾਸ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਇਆ ਕੌਰ ਸੀ। ਆਪ ਸੋਢੀ ਕੁਲ ਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦਾ ਬਚਪਨ ਬਹੁਤ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਆਪ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ ਅਤੇ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਉਦਰ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਲਗੇ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ : ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜਥਾ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਡੁਰੇ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਬਉਲੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵੇਲੇ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਵੇਚ ਕੇ ਹੀ ਭੋਰਦੇ ਰਹੇ।

ਵਿਆਹ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਜੀਵਨ : ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ। ਆਪ ਸੁਭਾ ਪੱਖੋਂ ਨਰਮ, ਤੇ ਮਿੱਠ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸੀ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਵਿਆਹ ਉਪ੍ਰੰਤ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਣੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਰਿਦੁਆਰਾ ਆਦਿ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਤਿੰਨ ਸਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਮਹਾਦੇਵ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਣੀ : ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਜਾਣਿਆ ਤਾਂ (ਗੁਰੂ) ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਯੋਗ ਪਾਤਰ ਮੰਨਿਆ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 1574 ਈ: ਵਿੱਚ ਗੁਰਿਆਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ 1574 ਤੋਂ 1581 ਤੱਕ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਯੋਗ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ 1 ਸਤੰਬਰ 1581 ਈ: ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ?
2. ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ?
3. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
4. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ?
5. ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜਥਾ ਕਿਸ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਵੇਖਿਆ? .
6. ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ?
7. ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਵਜੋਂ ਕਿਹੜੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਿਲੇ?
8. ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਕਦੋਂ ਦਿੱਤੀ।
9. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਕਦੋਂ ਤਕ ਗੁਰਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ।
10. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ?

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਸਾਉਣਾ : ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਸੀ ਰਾਮਦਾਸਪੁਰ ਜਾਂ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ -ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਵਸਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਜਾ ਟਿਕੋ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ 25 ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਰੰਭ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇਕੇ 1577 ਈ: ਵਿੱਚ ਅਰੰਭਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਯਾਤਰੀਆਂ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਮਕਾਨ ਪਾ ਲਏ ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਉਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਵਸ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ ਜਾਂ ਚੱਕ ਗੁਰੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੋਲ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ : ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਣਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਜੱਟ ਸਨ, ਉਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਣ ਗਏ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਚੰਗੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਿਧ ਹੋਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਪਾਰਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਆਮਦਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ : ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 29 ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ- ਪਹਿਰੇ, ਛੰਤ, ਕਰਹਲੇ, ਵਾਰਾਂ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪਦੇ ਕੁਲ 246 ਪਦੇ, 32 ਛੰਤ, 37 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 8 ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ 138 ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ।

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ : ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਸੰਤੋਖਸਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹਿਤ ਕਾਫ਼ੀ ਧਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਸੱਭ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰ ਭੇਟਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਇਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਸੰਦ ਆਖਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਮਸੰਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਵਾਲਾ, ਉੱਚੇ

ਰੁਤਬੇ ਵਾਲਾ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਬਰਧਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਭੇਟਾਵਾਂ ਠੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ : ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦੂਜਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦਰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਾਲ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁੱਸਾ ਦੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਠਾਂਡ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਸੈਕਟ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਚਲਾ ਦਿਤਾ।

ਸੰਗਤ ਪੇਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨਾ : ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਗਤ-ਪੇਕਤ-ਲੰਗਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੋਜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਪਕੇਰਿਆ ਕਰਕੇ ਕੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਵਲ ਵੀ ਚਿੱਝੇ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਗੇਰੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਗਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਣ ਗਏ।

ਕੁਰਮਤ ਬੋਝੋਂ ਮਾਲੀਆ (ਟੈਕਸ) ਮੁਆਰਾ ਕਰਵਾਉਣਾ : ਆਪ ਦੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਬਾਲ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸੈਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਅਕਬਰ ਪਾਸੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਮਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰਿਆਈ ਸੋਧਣੀ : ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਐਗਿਮ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਜਾਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਖਰ ਉਹ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਿਗ ਗਿਆ।

ਜੋਰੀ ਜੋਰ ਸਮਾਉਣਾ : ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ 1581 ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਡਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਬਹੁਤ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ, ਮਿਠ ਬੋਲਕੇ, ਦੂਰ ਦਰਬੀ, ਗੁਰ-ਰੰਗਤ, ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ, ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਏ, ਕੀਰਤਨੀਏ, ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਹਿਰ, ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਦੇ ਲੁਆਮੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਲੱਗਭੱਗ ਸੱਤ ਸਾਲ ਗੁਰਿਆਈ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀ ਤੀਬਰ ਹੀ ਰਹੀ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ?
- (2) ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਵਧੀਆ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ?
- (3) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਿੰਨੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ?
- (4) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਿਹੜੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।
- (5) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਗੇਰੇ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ?
- (6) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੱਸੋ?
- (7) ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ?

ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1563 ਈ: ਨੂੰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਲਗਭਗ 12 ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਆ ਗਏ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ, ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 1581 ਵਿੱਚ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ : ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੇਠਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਸੇਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਨਾਕਾ ਬੰਦੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਮਰਾਹ ਕਰ ਕੇ ਕਾਰ ਭੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਰੂਪ ਚਾਪ ਸਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਕਟਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਬਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਰੂਠ ਦਾ ਪਾਸ ਖੋਲ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਲੜ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਹੀਖਾਨ ਜੈ ਮੁਗਲ ਸੁਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਲਹੀਖਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਲੁਟੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਤਪਦੇ ਭੱਠੇ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ ਸਮੇਤ ਜਾ ਡਿਗਿਆ ਤੇ ਕਾਲ ਦੀ ਗਰਾਹੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਅਕਬਰ ਪਾਸ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ।

ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਣਾ : ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਬਹਿਰ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਗਰ ਵਸਾਏ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਡੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਉਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਾਝੇ ਦੇ ਜੱਟ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ ਜੋ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲ੍ਹਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਸਾਇਆ ਜੋ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਥੇ ਗੰਗਸਰ ਨਾਂ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਨਗਰ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਬੁਹਾਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ?
- (2) ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਰਾ ਦਾ ਥੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
- (3) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੱਸੇ ?
- (4) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੌਣ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ?
- (5) ਸੰਥਟ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ?
- (6) ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਕਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ?
- (7) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਬਾਉਲੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ?
- (8) ਆਪ ਨੇ ਦੁਆਬੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ?

ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਵਸਾਉਣਾ : ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰ ਨਾਂ ਦਾ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ।

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਜੋਂ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਰ ਭੇਟਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ।

- (1) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਭਾਗ, ਅਰਥਾਤ ਦਸਵੰਧ, ਗੁਰੂ ਹਿਤ ਕੱਢਣ ਤੇ ਮਸੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾਉਣ।
- (2) ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਦਸਵੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਖਰਚ ਲਈ ਨਾ ਲੈਣ।
- (3) ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਦਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
- (4) ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਮਾਇਆ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਉੱਚ ਆਚਰਣ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧੀ ਤੇ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਲਾਭ ਸਨ :

- (1) ਮਸੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਾਇਆ ਧਾਰਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ ਇਸ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।
- (2) ਮਸੰਦ ਕੇਵਲ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।
- (3) ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ।
- (4) ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਗ ਗੁਰੂ ਲੇਖੇ ਲੱਗਣਾ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਰਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਦਸਤਕਾਰੀ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖ ਘੋੜਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਗੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਧੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰੋ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੇਟ ਨਾ ਆਵੇ। ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਧੀਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਸਕਣ।

ਸਮਾਜਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉੱਚ-ਨੀਚ, ਗਰੀਬ-ਅਮੀਰ ਆਦਿ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੇਮੇ ਚੌਧਰੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਧਵਾ ਵੀ ਚੰਗੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਦੁੱਖੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਣਤਾਈਆਂ

ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ, ਉਥੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਵਿਖੇ ਕੋੜੀਆਂ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰਮ, ਭੇਦ ਪਖੰਡ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਇਕੱਠਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ 1601 ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ 1604 ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਵੇਦ, ਈਸਾਈਆਂ ਲਈ ਬਾਈਬਲ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਨ ਉਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਨਰਾਜਗੀ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਗਏ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲ ਪਈ। ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖ ਤੀਰਥ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੱਭ ਕੁਝ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਅਸਫਲ ਦਾਵੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਿੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ। ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਗੁਰੂ ਘਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰੋਕ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਵੈਸੇ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੋਜ਼ਕ -ਏ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨੂੰ ਖੂਨ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹਾਨਾ ਭਾਲਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਖੁਸ਼ਰੋ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਬਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਪਾਸ ਆਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਪਾਣੀ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਤਿਲਕ ਲਗਾਇਆ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਗੀ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ 1606 ਈ: ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਇਕੱਲੀ ਮਾਲਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਸ੍ਰੈ-ਬਚਾਓ ਲਈ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨੇ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤੇ ਆਖਰ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

- (1) ਹਰਗੋਬਿੰਦਪੁਰ ਕਿਹੜੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹੈ ?
- (2) ਇਹ ਨਗਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਸਾਇਆ ?
- (3) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਦੱਸੋ ?
- (4) ਨਿਜੀ ਖਰਚ ਬਾਰੇ ਮਸੰਦਾ ਨੂੰ ਕੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ?
- (5) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ - ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ?
- (6) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕੋਹੜੀਆਂ ਲਈ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣਵਾਇਆ ?
- (7) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ?
- (8) ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਣਨ ਉੱਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਇਆ ?
- (9) ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਸੀ ?
- (10) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਕਦੋਂ ਹੋਈ ?

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਕੀ ਹੈ?
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
3. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਖੋ।
4. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਉਦਾਸੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
6. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ।
7. ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।
8. ਲੰਗਰ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਚ ਨੀਚ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ?
9. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ?
10. ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?
11. ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ?
12. ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਕਦੋਂ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਦ ਤੋਂ ਕਦ ਤੱਕ ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ?
13. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਕੀ ਸੀ? ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
14. ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ?
15. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ?
3. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਪਾਠ-6

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ (1595-1644) - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਵਡਾਲੀ ਨਗਰ ਵਿਚ 19 ਜੂਨ 1595 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਹੋਣਹਾਰ ਸਨ।

ਸਿੱਖਿਆ - ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਗਿਆਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਬੁਢਾ ਜੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਉਥੇ ਵਿਭਿੰਨ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਰਤਣੇ ਵੀ ਸਿਖਾਏ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਗਰੋਂ 1606 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ।

ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ - ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਉਪਰੰਤ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ। ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੁਚੀ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜ਼ਾਲਿਮ ਤੇ ਜਾਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਵੱਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ:-

ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਓ: - ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਓ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਬਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੌਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਹਰ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਪਨਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ :- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕਰਿੰਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਲਈ ਲੈਣ ਆਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਉਪਰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਲਵੇ-ਮਾਝੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਭਾਵਨਾ :-ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੀਆ ਸੈਨਿਕ, ਦਲੇਰ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਨਹੀਂ ਸਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਤੀਰਾ :- ਸਮਰਾਟ ਅਕਬਰ ਦੀ ਮੌਤ 1605 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਪਣਾ ਲਈ ਤੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨਾ ਸਹਾਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੀ ਨੀਤੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਰਸਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਇੱਕ ਮੀਰੀ ਦੀ ਇਕ ਪੀਰੀ ਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ

ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਖਿਆ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਾਂਗਾ ਉਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਝਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਵੀ ਲੱਭਾਂਗਾ। ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠਬਾਠ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਹੀ ਲਿਬਾਸ, ਕਲਗੀ, ਛਤਰ, ਬਾਜ਼, ਤਲਵਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ: - ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਪੱਖੋਂ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਬਲਵਾਨ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਬਲਵਾਨ ਆਤਮਾ ਲਈ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਸਰਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲਗਾਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਸਿਖਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਖੁਦ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਕੁਸ਼ਤੀ ਲੜਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨੇ ਯੋਗ ਸਮਝੇ।

ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਭੇਜ ਕੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਥਾਂ ਹਥਿਆਰ, ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਭੇਟ ਕਰਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਟ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ :- ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਕਵੀਆਂ ਤੇ ਢਾਡੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਬੀਰ ਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਤੇ ਇਹ ਰਬਾਬੀ ਢਾਡੀ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਢਾਡੀ ਅਬਦੁਲਾ ਸਨ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ੀਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਯੋਧੇ ਇੱਕਤਰ ਕਰਨੇ:- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੋਧੇ ਆਪ ਪਾਸ ਆ ਕੇ ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ 50-60 ਯੋਧੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਰੋਟੀ ਕਪੜਾ ਲੈ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਦਾ ਬਚਨ ਕੀਤਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸਖਲਾਈ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਸ 500 ਪੈਦਲ, 300 ਘੁੜਸਵਾਰ ਤੇ 60 ਬੰਦੂਕਚੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਗਭਗ 600 ਵਲੰਟਰੀਅਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੈਦੇ ਖਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਇਕ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਵੀ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ :- ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਿਤਨੇਮ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਉਪਰੰਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਸਭ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੋਸਟਿਕ ਨਾਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਆਪ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ।

ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ:- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਜੋ 1609 ਈ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ, ਸੈਨਿਕ ਅਭਿਆਸ ਕਰਵਾਉਂਦੇ, ਗਤਕਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ, ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਆਤਮਕ ਭਾਵ ਲਈ ਵੀਰਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਆਮ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਤਖਤ ਤੇ ਬਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਦੇ। ਇੰਝ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਬਣਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗੇ।

ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ :- ਯੁਧ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਯੁਧ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚਾਰ ਦਵਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕਿਲਾ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਆਪਨੇ ਇਥੇ ਹੀ ਚਾਰ ਦਵਾਰੀ ਤੇ ਕਿਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਹ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

ਅਲੱਗ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਆਪ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੇ, ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਸੰਦ ਇਹ ਆਖਣ ਲਗ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਹੋਣੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਨ, ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖਕੇ ਸਾਂਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਲਈ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ :- ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਇਹ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਖਿਚ ਅਤੇ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਰਾਹ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਭਾਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲਾਲਚ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕੱਟੜਤਾ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਭਰੇ ਵਰਤਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਵੈ ਸੁੱਰਖਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਨਿਰੇ ਸਾਧ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ।

ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ :- ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪ ਖੁਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੌਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।

ਸਵੈ ਮਾਣ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ :- ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਢੁਕਵਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਸਵੈ ਰਖਿਆ, ਧਰਮ ਰਖਿਆ ਤੇ ਅਨਿਆਈਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸਵੈਮਾਨ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਨਵੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਉਪਰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਮਾਲਾਧਾਰੀ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਹੱਕ ਸੱਚ ਦੀ ਖਾਤਰ ਲੜਨ ਮਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਵੈ ਭਰੋਸਾ ਬਲਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਜੂਝਣ ਦਾ ਬਲ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਾਧੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਗਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਚੇਤਨਾ ਆਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਸਦੀਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਲੜਾਈਆਂ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਯੁਧ ਲੜੇ:- (1) ਰੋਹਿਲਾ ਦੀ ਲੜਾਈ 1621 ਈ. (2) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਲੜਾਈ 1634 ਈ. (3) ਲਹਿਰਾ ਦੀ ਲੜਾਈ 1634 (4) ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ (5) ਫਗਵਾੜਾ ਦੀ ਲੜਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਯੁਧਾਂ ਵਿਚ ਆਖਰ ਜਿੱਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਈ।

ਗੁਰੂਗੱਦੀ ਦੇਣੀ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਜਾਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਿਸ ਐਲਾਨਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਲਗਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਨੂੰ ਬਕਾਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਜੇਤੀ ਜੋਤ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ 3 ਮਾਰਚ 1644 ਈ ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੇਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮਿਠ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੂਰਬੀਰ ਸਨ। ਨਿਡਰ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ

ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਤੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਤਕੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਪਹਿਨ ਕੇ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਆਪ ਨਿਪੁੰਨ ਨੀਤੀਵਾਨ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਤੇ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਜਾਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਆਪਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਤੇ ਜਾਬਰ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਕਾਰਨ ਹੀ ਆਖਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ ਬਣੇ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
2. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ?
3. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਸਾਸ਼ਕ ਕੌਣ ਸੀ?
4. ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਯੋਧੇ ਸਨ ?
5. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ?

ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ (1630-1661)

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਜਨਵਰੀ 1630 ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ ਨਿਹਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ। ਆਪ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸੁਭਾਅ, ਮਿਠ ਬੋਲਭੇ, ਨਿਮਰ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਭਜਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਕ ਸ਼ਾਖੀ ਵਿਚ ਜਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਚੋਗਾ ਇਕ ਪੋਦੇ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਫੁੱਲ ਟੁਟ ਕੇ ਨੀਚੇ ਗਿਰ ਗਏ। ਇਹ ਵੇਖਕੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰੱਬ ਸਭ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਚਿਤੀਆਖਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੂਬ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ। ਆਪ ਹਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਯਾਤਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਦਾ। ਉਹ ਆਪ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰਦੇ।

ਗੁਰ-ਗੱਦੀ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ 1644 ਈ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਤਿਲਕ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਭਾਈ ਭਾਨਾ ਜੀ ਨੇ ਲਗਾਇਆ।

ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ:- ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੇ 2200 ਘੋੜ-ਸਵਾਰ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਫੌਜ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਲਈ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੁਗਲ ਜ਼ੁਲਮ ਜਬਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੁਅਸਬ ਤੋਂ ਤੋੜਾ ਕਰਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਿਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਉਲਝੇ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਇਆ। ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਯੁਧ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਦਇਆਵਾਨ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਪੁੰਜ ਸਨ।

ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ:- ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੀਬੀ ਕਿਸ਼ਨ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦੋ ਪੁਤਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼:- ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਤਿੰਨ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਭ ਗੁਰਮਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇਵਗਿਰੀ ਦੀ ਸੀ ਜੋ 360 ਸਾਧੂਆਂ ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਪਟਨਾ, ਬਰੇਲੀ ਤੇ ਰਾਜਗਿਰੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਦੂਜੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼:- ਦੂਜੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਸੁਬਰੋਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚੁਕ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜਮਾਂਦਰੂ ਦੰਦ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਮਾਪੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਾਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬੜਾ ਮਖੌਲੀਆ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਤੀਸਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼:- ਤੀਸਰੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਸੰਗਤੀਆ ਸੀ।

ਫੂਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ:- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਹਿਰਾਜ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਿਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਈ ਰਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸਰਧਾਲੂ ਕਾਲੇ ਦਾ ਭਰਾ ਰੂਪ ਚੰਦ ਯੁਧ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲਾ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਦੀ ਸਰਣ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸੰਦਲੀ ਤੇ ਫੂਲ ਸਮੇਤ ਪੁੱਜਾ। ਫੂਲ ਬੈਠਾ ਢਿਡ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਕਾਰਨ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਬੱਚਾ ਭੁੱਖਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਹਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਰਾਜ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਰੰਗ ਲਿਆਇਆ ਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਫੂਲਕੀਆ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਫੂਲ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਅ ਬਣੇ।

ਦਾਰਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ:- ਦਾਰਾ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਭ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਸਨੇ ਖੂਬ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੂ ਪੱਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੇਠਾ ਪੁਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰਾਜਭਾਗ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਲਾਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਦਾਰਾ ਦਾ ਕਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਦੁਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਕੋਈ ਦੁਰਲਭ ਦੁਆਈ ਭੇਜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ। ਗੱਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਫੌਜ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਗਈ। ਦਾਰਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲ ਜਾਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਫੌਜ ਉਸ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਆਖਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ।

ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਣਾ:- ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਗੈਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਸਲਾਮ ਜਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਖ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਏ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਵਾਈ ਪਰ “ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ” ਥਾਂ ਮਿਟੀ ਬੇਈਮਾਨ ਕੀ ਬਦਲਣ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੁੜ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿਖੇ ਰਿਹਾ।

ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ ਦਵਾਖਾਨੇ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ:- ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਸਭ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਖੀਆਂ। ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਦਵਾਖਾਨਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੁਰਲਭ ਜੜੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਵੀ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਤੇ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ

ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਾਰੇ ਨੂੰ ਜਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਚਾ ਇਥੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਦੁਰਲਭ ਦੁਆਈ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਲੰਗਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ:- ਉਹ ਲੰਗਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਖੁਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋੜਵੰਦ ਗਰੀਬਾਂ, ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਸਹਿਜੇ ਮਿਲੇ। ਆਪ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਰਹੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇੰਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਬਦਲਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮਥੇ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਾੜੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ:- ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੂਬ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਕਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਾਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਥਾਂਈਂ ਭੇਜਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸੁਝਵਾਨ ਤੇ ਲੰਮੀ ਨਦਰ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ:- ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ 6 ਅਕਤੂਬਰ 1661 ਨੂੰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਲੋਕ ਗਵਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਪਿਆ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਸਨੇ ਦਿੱਤੀ?
2. ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ?
3. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਘੋੜੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ?
4. ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਕਦੋਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ?

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ (1656-1664)

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿਖੇ 7 ਜੁਲਾਈ 1656 ਈ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਕਈ ਵਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁਧ ਬੁਧ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਧਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਮ ਗਿਆਤਾ ਸਨ, ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਬਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਿਆਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਲਈ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਗਵਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਗੁਰੂ ਵਜੋਂ ਸਭ ਸੰਗਤ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ :- ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਤਾਇਆ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ, ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ, ਸਭ ਸੰਗਤ ਹੋਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਚੁੜ ਕੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦੀ।

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਦਾ ਵਿਰੋਧ :- ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਜਿਸ਼ਾਂ ਰਚਕੇ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਉਣਾ :- ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਗੱਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਜੇਕਰ ਇਹ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਭਗਤ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ

ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲਗਣਗੇ। ਕੁਝ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ, ਕੁਝ ਮਸੰਦ, ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਣੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਗਏ ਤੇ ਇਹ ਕਾਫਲਾ ਵਧਦਾ ਹੀ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ 20 ਸਾਥੀ ਹੀ ਨਾਲ ਲਏ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਹੈਜ਼ਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ :- ਚੇਚਕ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਆਮ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਗਰੀਬਾਂ, ਅਨਾਥਾਂ, ਬਿਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਚੇਚਕ ਦਾ ਰੋਗ ਲਗਾ ਬੈਠੇ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ :- ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਸ ਜਗਤ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਇੰਨਾ ਹੀ ਆਖਿਆ “ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ” ਅਤੇ 30 ਮਾਰਚ 1664 ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਮੁਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਉਪਰ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ :- ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤਕਰੀਬਨ ਢਾਈ ਸਾਲ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਅਗਵਾਈ ਬਹੁਤ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਸਨ। ਉਹ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਦੇ, ਹਮਦਰਦ, ਨਰਮ ਦਿਲ ਤੇ ਨਿੱਡਰ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਰੋਗੀਆਂ ਦੇ ਮਸੀਹਾ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਵਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਆਪ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਰਨੀ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਸਭ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਰੋਣ ਤੇ ਸੋਗ ਸੰਤਾਪ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਪ੍ਰਭੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਖਿਆ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਐਨੇ ਮਹਾਨ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ?
2. ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਕਿਸ ਗਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ?
3. ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ?
4. ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ?
5. ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਆਖਿਆ ?

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (1621-1675)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਹਿਲੀ ਅਪਰੈਲ 1621 ਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਘਰ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ: ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ, ਬਾਬਾ ਸੂਰਜ ਮੱਲ, ਬਾਬਾ ਅਣੀਰਾਏ ਤੇ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਜੀ।

ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ :- ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਾਚਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਘੋੜਸਵਾਰੀ ਤੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋ ਗਏ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇ ਬਹਾਦਰ ਯੋਧਾ ਬਣਾਇਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ।

ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨਾ ਰਖਣਾ :- ਜਦੋਂ 1635 ਈ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਵਡੇ ਯੋਧਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਲਵਾਰ ਵਾਹੀ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ ਤਿਆਗ ਮੱਲ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਤੇਗ ਦੇ ਜੋਰਰ ਵਿਖਾਏ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਵਿਆਹ :- ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਾਸੀ ਲਾਲ ਚੰਦ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ ਆਉਣਾ :- ਜਦੋਂ 1644 ਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਮੰਨਦਿਆਂ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਆ ਗਏ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 20 ਵਰ੍ਹੇ ਕੁਜ਼ਾਰੇ। ਜਦੋਂ 1664 ਈ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਪਲਲੋਕ ਕਵਨ ਕਰਨ ਲਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਰਨ ਕੀਤਾ : 'ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ' ਤੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਖਬਰ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ 22 ਸੋਚੀ ਮੋਜੀਆਂ ਲਗਾਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਦਸ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਧ ਸੰਕਤ ਲਈ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਲਭਣਾ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਈ।

ਗੁਰੂ ਲਾਧੇ ਰੇ :- ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨਾਲ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਲੱਭਿਆ। ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਮਾਲ ਦਾ ਭਰਿਆ ਜਹਾਜ਼ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਢੁੱਬਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਜਹਾਜ਼ ਨਾ ਢੁੱਬੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਭੇਟ ਕਰਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਕੰਢੇ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਭੇਟ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਇਥੇ 22 ਗੁਰੂ ਬਣੀ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤੀ ਤੇ ਭੇਟ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਭੇਰੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੋ ਮੁਹਰਾਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਬਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਬਾਕੀ ਮੁਹਰਾਂ ਕਿਉਂ ਰਖ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਹਰਾਂ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਕੋਠੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਗੁਰੂ ਲਾਧੇ ਰੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣਾ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਮਕਰਾਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਐਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਏ ਤਾਂ ਮਸੀਦਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿਤਾ। ਕਿਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਕਰ ਲਏ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬੈਠੇ, ਉਥੇ ਅੱਜ ਕਲ ਬੜਾ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਆਪ ਕੁਝ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਪਿੰਡ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਮਾਈਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਲੰਕਰ ਦਾ ਸੁਲੱਸਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਬਰਨ ਕੀਤਾ, "ਮਾਈਆਂ ਰੱਬ ਰਜਾਈਆਂ" ਇਥੋਂ ਆਪ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਭਰਨ ਭਾਰਨ, ਪੇਸ਼ਕਰਨ, ਖਾਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਏ। ਫਿਰ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਤੋਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ।

ਨਗਰ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਵਸਾਉਣਾ :- ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀਨ ਚੰਦ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਰਸਮ ਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਠਹਿਰੇ। ਆਪ ਨੇ ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਲਈ 200 ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਦਾ ਸਥਾਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ 19 ਜੂਨ 1695 ਨੂੰ ਨਗਰ ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰਖਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸਥਾਨ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ।

ਪੂਰਬ ਵਲ ਯਾਤਰਾ :- ਪੂਰਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੰਭਾਲਣ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕੇ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਾਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਜਜੀਆ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ :- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ, ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਭ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ "ਭੈ ਕਾਹੂ ਕੇ ਦੇਤ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ" ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹਿਮ ਭਰਮ, ਪਾਖੰਡ,

ਦਿਖਾਵਾ ਆਦਿ ਖਰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਨਹਿਰਾਂ, ਖੂਹ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾਵਾਂ:- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਰੋਪੜ, ਬਨੂੜ, ਰਾਜਪੁਰਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੈਫਾਬਾਦ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਪੁੱਜੇ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸੈਫਖਾਨ ਪਾਸ ਚੁੱਕੇ। ਫਿਰ ਆਪ ਧਮਤਾਨ(ਹਰਿਆਣਾ) ਵਿਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਆਗਰੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਆਪ ਕਾਨਪੁਰ ਤੇ ਫਤਿਹਪੁਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ 1666 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਪਹੁੰਚੇ। ਫਿਰ ਆਪ ਬਨਾਰਸ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਬੋਧੀ ਧਾਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਯਾ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਇਥੇ ਟਿਕੇ। ਇਥੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਆਪ ਪਾਸ ਢਾਕੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਢਾਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਛੱਡ ਕੇ ਢਾਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਢਾਕਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ (ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖਬਰ ਮਿਲੀ। ਆਪ ਢਾਕੇ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸਾਲ ਰਹੇ।

ਅਸਾਮ ਵੱਲ ਚਾਲੇ :- ਢਾਕੇ ਤੋਂ ਆਪ ਚਲੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਅਸਾਮ ਵਲ ਚਲ ਪਏ ਜਿਥੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪੁੱਬਰੀ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਸੁਲਹ ਸਫਾਈ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਣਾ:- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਬਰਾਂ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੌਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਜਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਢਾਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਸਾਮ ਤੋਂ ਸਿੰਧੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਚਲ ਪਏ ਤੇ ਰੋਹਤਕ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਪਹੋਵਾ, ਲਖਨੌਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆ ਗਏ।

ਬਹੀਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ:- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਪਾਸ ਹਿੰਦੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਅਲਾਦਾਸ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਤਿਲਕ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸੀਸ ਵਾਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਹੀਦੀ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁੰਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਾਇਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਢੇਰੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜਸੂਸਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਭੱਵਿਖ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦਸਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।

ਸ਼ਹਾਦਤ :- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ 8 ਜੁਲਾਈ 1675 ਨੂੰ ਗੁਰਕੱਦੀ ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸੋਪ ਦਿਤੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਲਈ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅਖੀਰ 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ :- ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1699 ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਜਬਰ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜਨ ਲਗੇ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ :- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਿੱਠ ਬੋਲਤੇ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿੱਗਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (1666-1708)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1666 ਈ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ

ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਸਤਰ ਸ਼ਸਤਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਯੁਧ ਅਭਿਆਸ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਆਪਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ :- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁਗਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲ ਪਏ। ਆਖਰ 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਈ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਧਰਮ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ :- ਆਪਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਤੀ ਉਥੇ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ, ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ :- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ- ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਜੁਝਾਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣਾ :- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 1699 ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। 1699 ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 80000 ਸਿੱਖ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਵੈਸਾਖੀ ਦਾ ਪੂਰਬ ਧੂਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਈਏ। ਦਰਬਾਰ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਗਰਜੇ, ਇਕ ਸਿਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਮਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸੀਸ ਦੇਵੇ। ਸਭ ਪਾਸੇ ਸੰਨਾਟਾ ਛਾ ਗਿਆ ਫਿਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਦਇਆ ਰਾਮ ਲਾਹੌਰ ਨਿਵਾਸੀ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇੰਜ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾਸ, ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ, ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਰਾਏ ਨਿੱਤਰੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਬਣੇ ਵਿੱਚ ਸਜਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਆਖਿਆ।

ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ :- ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਖੰਡੇ ਨਾਲ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛਕਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੁਦ ਛਕਿਆ। ਹਰ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵੈਸਾਖੀ 1699 ਨੂੰ ਲਗਭਗ 80000 ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਖਾਲਸਾ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਕਕਾਰ ਰਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕੁਰਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਨਵੀਂ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ :- ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਯੋਧੇ ਬਣ ਕੇ ਕੌਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨਾਲ ਚੁਧ ਗਏ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਕੋ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਨੀਵੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ। ਇਸ ਕਰਮ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਆ ਗਈ। ਨੀਵੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਖੰਡਾ ਖੜਕਾਇਆ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਅਡਰਾ ਸਰੂਪ :- ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਸਿਖ ਧਰਮ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਤੰਬਾਕੂ, ਤੇ ਹੋਰ ਕਰਮ ਛੱਡ ਦਿਤੇ। ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ੁਲਮ ਜਬਰ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ :- ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜਣ ਮਗਰੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਡਰ ਸਤਾਉਣ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਸੋਚੀ, ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਆਦਿ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗ ਰਹੀਆਂ। ਖਾਲਸਾ ਸਿਰਜਣਾ ਮਗਰੋਂ ਬੇਅੰਤ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਲ ਵਹੀਰਾਂ ਘੱਤ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵੀ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਖਤਰਾ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਭੀਮਚੰਦ ਵਲੋਂ ਹਮਲਾ :- 1701 ਈ ਵਿਚ ਭੀਮਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਧਮਕਿਆ। ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਵੀ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸੈਨਾ ਦੀ ਮਦਦ ਵੀ ਲਈ, ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ 1702 ਈ ਵਿਚ ਸੁਲਾਹ ਕਰ ਲਈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ :- ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਪਾਸ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਰਵਾਨਾ ਦੇ ਗਈ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪਰਵਾਨੇ ਭੇਜੇ। ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਆਖਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਸਾਹੀ ਫੌਜ ਸਭ ਸਮਝੋਤੇ ਛਿੱਕੇ ਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਪਈ। ਇਕ ਘਮਸਾਨ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੁੜ ਗਏ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਛੜ ਗਿਆ। ਦੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਗੂ ਨੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਚਿਣਵਾ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਮਾਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ।

ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ :- ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਮਕੌਰ ਵਿਖੇ ਇਕ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਜਾ ਬਰਾਜੇ ਤਾਂ ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਖੂਬ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਫੌਜ ਦੇ ਸੂਹੀਏ ਮਗਰ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਲਵੇ ਫੇਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਲਗੇ। ਮੁਗਲ ਫੌਜ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ (ਮੁਕਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਆ ਘੇਰਿਆ। ਇੱਥੇ ਭਿਆਨਕ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ।

ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦੀ ਤਿਆਰੀ :- ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਖੇ ਆ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਇਹੀ ਬੀੜ ਸਭ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਪਨੇ ਹੀ ਜਫਰਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ 24 ਫਰਵਰੀ 1707 ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੰਦੇੜ ਵਿਖੇ :- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਥੋਂ ਨਾਂਦੇੜ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਾਧੋ ਰਾਮ ਬੈਰਾਗੀ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।

ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣਾ:- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿਖੇ ਸਨ ਕਿ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਦੋ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਪੋਟ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਜਖਮ ਨਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਤਿਗੁਰੂ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1708 ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ।

ਸ਼ਖਸੀਅਤ:- ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਯੋਧੇ, ਬੀਰ ਕਵੀ, ਨੀਤੀਵਾਨ, ਸੰਗਠਨ ਮਾਹਿਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾਤੇ ਤੇ ਸਰਬੰਸ ਦਾਨੀ ਸਨ। ਆਪ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਦੇ ਕਰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਪਕੜ ਕੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਆਪਨੇ ਪੰਚ ਪ੍ਰਧਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਨੇ ਸ਼ਖਸੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੜ ਲਗਾ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਾਲੀ ਸੂਝ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਖਸੀ। ਜੁਲਮ ਜਬਰ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਸੀ?
2. ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਡਰ ਪੈ ਗਿਆ?
3. ਭੀਮ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਦੋਂ ਕੀਤਾ?
4. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਮੋਰਚਾ ਲਗਾਇਆ?

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ

ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਸੀ?
2. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ?
3. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ?
4. ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ?
5. ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਦੋ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
6. ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
7. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?
8. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸਨ?
9. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।
10. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਓ।
11. ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ?

ਨਿਬੰਧਾਤਮਕ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਓ।
3. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ।

ਪਾਠ - 7

ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (ਚਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ)

‘ਵੇਦ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਵੇਦ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਿਆਨ। ਸੋ, ਵੇਦ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਗਰ ਹਨ।

ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :-

1. ਰਿਗਵੇਦ	3. ਸਾਮਵੇਦ
2. ਯਜੁਰਵੇਦ	4. ਅਥਰਵ ਵੇਦ

ਰਿਗਵੇਦ

ਰਿਗ ਵੇਦ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਦ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1500-1000 ਈ ਪੂ: ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਵਿਉਂਤ ਬੰਦੀ

ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ 1028 ਭਜਨ ਹਨ। ਇਹ ਭਜਨ ਅੱਗੋਂ 10 ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਤਵੇਂ ਮੰਡਲ ਤਕ ਦੇ ਭਜਨ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਦਸ ਮੰਡਲ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੇਦ ਨੂੰ ‘ਦਸਤਾਈ’ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਵਾਕ, ਸੂਕਤ ਅਤੇ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਦਸ ਮੰਡਲਾਂ ਦੇ 85 ਅਨੁਵਾਕ ਅਤੇ 1016 ਸੂਕਤ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਹਰ ਸੂਕਤ ਵਿਚ 10 ਮੰਤਰ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 1,53,824 ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਰ 4 ਲੱਖ 32 ਹਜ਼ਾਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10552 ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਦੁਹਰਾਈ ਲਈ ਵਾਸਤੂਨਿਬੰਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।
2. ਵੇਦ ਕਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
3. ‘ਰਿਗਵੇਦ’ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕੀ ਹੈ?
4. ‘ਰਿਗਵੇਦ’ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਭਜਨ ਹਨ?
5. ‘ਰਿਗਵੇਦ’ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
6. ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਅਨੁਵਾਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸੋ।
7. ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ?

ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ

ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼ਕਾਰ ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀਆਂ 21 ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਆਰਣਯਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ‘ਰਿਗਵੇਦ’ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

1. ਸ਼ਾਕਲ ਸ਼ਾਖਾ:- ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਗ ਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਇਸੇ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
2. ਵਾਸ਼ਕਲ ਸ਼ਾਖਾ:- ਇਹ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਂ ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਆਖਰੀ ਮੰਤਰ ਦਾ ਉਲੇਖ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ਅਸ਼ਵਲਾਯਨ ਸ਼ਾਖਾ:- ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।